

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Fakulta humanitních studií

Bakalářská práce

JAN SLAVÍK – HISTORIE A PŘÍTOMNOST

Autor práce: **Martin Šiman**

Vedoucí práce: PhDr. Jan Horský, Ph.D.

Praha 2010

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně s použitím uvedené literatury a souhlasím s jejím eventuálním zveřejněním v tištěné nebo elektronické podobě.

V Praze dne 21.5.2010

.....
podpis

Dovolil bych na tomto místě poděkovat PhDr. Janu Horskému, Ph.D. za jeho věcné připomínky, ochotu a čas, které věnoval konzultacím spojeným s touto bakalářskou prací. Současně děkuji i svým rodičům za to, že mě materiálně a psychicky podporovali během doby studia na FHS UK.

Obsah

Předmluva	7
ÚVOD	10
1. FILOSOFIE DĚJIN JAKO MÍSTO SETKÁNÍ HISTORIE S PŘÍTOMNOSTÍ – OD NEZÁJMU O PŘÍTOMNOST K HISTORII JAKO SLUŽBĚ DNEŠKU.....	13
1.1. <i>Jaroslav Goll – Filosofii dějin přítomnost nezajímá, přítomnost filosofie dějin ano</i>	13
1.2. <i>Jan Slavík – Filosofie dějin hybatelkou pokroku metodologie historické vědy</i>	15
1.3. <i>Jaroslav Werstadt – Poznání a zhodnocení dějinných sil je prováděno ve službách životu</i>	18
2. PROBLÉMY VZTAHU HISTORIE A PŘÍTOMNOSTI VE SLAVÍKOVÝCH METODOLOGICKÝCH PRACÍCH.....	23
2.1. <i>Obraz historické skutečnosti nemůže být nikdy definitivní, protože je vždy také subjektivní</i>	24
2.2. <i>Nové „poznání“ minulé skutečnosti nebývá závislé na nových historických faktech, ale na jiné hodnotící ideji historika.....</i>	26
2.3. <i>Subjektivismus neznamena „vulgární subjektivismus“ a neúctu k pramenům</i>	28
2.4. <i>Pojmy, které jsou obsahově proměnné v čase, je třeba vyložit a vyvarovat se anachronismů</i>	30
2.5. <i>Pojetí náhody jako „dějinného činitele“ pramení z nízkého stupně porozumění přítomnosti</i>	32
3. PROMĚNY HISTORICKÉ OBCE NA POZADÍ VZTAHU HISTORIE A PŘÍTOMNOSTI – HISTORIE SLUŽBOU NEBO SLUŽKOU?.....	34
3.1. <i>Slavíkova kritika anarchického období českého dějepisectví..</i>	35
3.2. <i>Volání po proměně vztahu historie a přítomnosti na prvním sjezdu historiků roku 1937 – „historie jako služba“.....</i>	37
3.3. <i>Otázky vztahu historie a přítomnosti na druhém sjezdu historiků roku 1947 – na cestě k pojetí „historie jako služby“.....</i>	43
3.4. <i>Pachtova kritika „pekařovštiny“ a nové chápání úkolu historika.....</i>	47

4. LENIN-BLANQUISTA NEBO LENIN-„MARXŮV SYN“ ANEB PŘÍPAD POJETÍ „HISTORIE JAKO SLUŽKY“.....	50
4.1. Slavíkův „Lenin“	51
4.2. Nejedlého „Lenin“ „záchranou prestiže české historické vědy“	55
4.3. Dva rozdílné obrazy Lenina	61
ZÁVĚR	64
Seznam použité literatury.....	70

JAN SLAVÍK – HISTORIE A PŘÍTOMNOST

Předmluva

Vztah historie a přítomnosti je věčně živá a nikdy zcela uspokojivě řešitelná problematika, která neustále znovu a znovu vstupuje do úvah historiků a vyvolává následně živé diskuse a polemiky v odborné historické veřejnosti. Lze konstatovat, že tento vztah se ke konci 20. a zejména pak ve 30. a 40. letech stal velmi aktuálním a důležitým tématem a zároveň též iniciátorem proměn historické obce. V textech mnohých historiků nastupující generace probleskuje se stále větší intenzitou současná podoba historického bádání jako nevyhovující a neustále silícím hlasem zaznívá naléhavá potřeba stavbu historického poznání podepřít a stabilizovat na nových základech. V intencích tohoto svého úsilí se mladí historici snaží inovovat stávající provoz československé historické vědy a etablovat v jejím prostředí přístupy, v nichž vztah historie a přítomnosti vždy hraje roli podstatnou, ve většině případů dokonce ústřední, nezanedbatelnou, ačkoliv v dosavadním provozu historické vědy stále a vytrvale zanedbávanou. Nezbytnost brát do svých úvah poměr mezi historií a přítomností se pak jeví jako jistý společný jmenovatel většiny nových přístupů, což je dáno zejména tím, že upínají v mnohem vyšší míře svoji pozornost k vlastním východiskům své badatelské činnosti a obracejí svůj zřetel k prověření kvality předpokladů, na nichž je historické poznávání konstruováno.

Výchozí bod mojí snahy seznámit se blíže s problematikou historie¹ a přítomnosti v českém prostředí ve výše zmíněné době pak pro mě představovaly velice inspirativní náhledy Jana Slavíka, osobitého českého historika, který dnes sice vystupuje stále více z mlhy zapomnění, jež byla rozestřena nad intelektuálním prostředím demokratického československého státu nástupem „nových pořádků“ po roce 1948, z něhož však stále ještě

¹ Lidská paměť neuchováá zážitky v syrové podobě, ale vždy je již nějak zpracovává. Řecké slovo *historia* znamená vědění nebo příběh a Jaroslav Goll jej v obecném významu ve své stati pojímá jako dějiny, i jako dějepis. V takovémto rozdvoujení je nutno jej chápat i v této práci, a to za současného uvědomění, že již i výraz „dějiny“ není vůbec pojem jednoznačný (a může v sebe zahrnovat právě i dějepis). Na tuto jeho víceznačnost poukázal Miloš Havelka, když od sebe odlišil minimálně trojí význam pojmu „dějiny“, který ovšem vždy souvisí se slovem „dění“ a týká se výsledků „dění v čase“. V prvním významu slovo dějiny znamená prostě časovou následnost událostí, které odplývají kolem nás, jež také prožíváme a které se stávají předmětem zkoumání – hovoříme zde o „dějinách“ *res gestae*, o „dějích, které proběhly“. Ve druhém významu pak slovem dějiny označujeme i tzv. *historia rerum gestarum*, tedy interpretaci událostí, vyprávění toho, co se událo a provždy odplynulo „do minulosti“; míněna je zde „historiografie“ neboli „dějepis“. Třetí význam je pak souhrnem obojího předešlého, když se jedná o kritické zpracování historického dění a kritické studium existujících vyprávění o tom, co se událo; tedy myšlena je zde „historická věda“. ¹ Srov. k tomu Miloš HAVELKA, Co může znamenat „filozofie“ v tzv. „filozofii dějin“, in: *Dějiny-teorie-kritika 2-2004*. Brno: Masarykův ústav Akademie věd ČR 2004, s. 197. V této souvislosti je třeba konstatovat, že pojmy jako „historie“, „dějiny“, „minulost“, „přítomnost“ aj. u našich autorů nejsou zcela jasně definované, takže je s nimi zacházeno velmi často značně intuitivně a libovolně. Upozorníme pro příklad, že nedávno na tuto skutečnost poukázal Jan Tuček ve svém článku o Zdeňku Nejedlém: „*Nejedlý ne vždy jasně terminologicky rozlišoval mezi trojicí pojmů dějiny, historie a minulost – určitým kritériem pro nás může být snad i hodnotový náboj, který jednotlivým pojmům přisuzoval...*“ Minulost je u Nejedlého pojímána jako něco uzavřeného, jako skutečnost jednou provždy hotová, která se již „neprobudí“. Historie/historiografie může mít na mysli utváření něčeho nového, vytváření nových hodnot (tzv. „historie budoucnosti“). „Dějiny“ ve smyslu účelového vytvoření historiografie jsou pak vnímány především z hlediska výchovné funkce a jsou nasazeny do boje za novou společnost. Blíže: Jan TUČEK, *Minulost, historiografie a historik v pojetí (ne)marxisty Zdeňka Nejedlého*, in: Lucie Štorchová, Jan Horský (a kol.), *Paralely, průsečíky, mimoběžky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*, Ústí nad Labem: Albis international 2009, s. 254nn.

vidíme spíše pouze siluetu a který zůstává dodnes neprávem opomíjen. To platí zejména, uvážíme-li absenci nových vydání děl tohoto umlčeného historika, jež se přitom ukazují být svojí platností nadčasová a v mnohých ohledech dosud nepřekonaná. Na tuto skutečnost v oblasti Slavíkových prací o ruské revoluci upozornil ve sborníku vydaném jako výstup z vědecké konference, která byla pod názvem „Jan Slavík - Život plný střetů“ pořádána v dubnu roku 2008 Slovanskou knihovnou u příležitosti třicátého výročí Slavíkova úmrtí, výmluvným způsobem Václav Veber: „*Historici moderního Ruska mu dluží mnohé. Jeho dílo není obecně známo a dokonce, kvůli čistkám v jejich fondech, mnohde chybí v knihovnách ... Alespoň reedice části jeho prací je stále v nedohlednu.*“²

V oblasti zpracování Slavíkova odkazu přísluší vyslovit na tomto místě náležitě ocenění v první řadě Jaroslavu Boučkovi, který po uspořádání Slavíkovy bibliografie z roku 1994, výboru Slavíkových publicistických prací s titulem *Iluze a skutečnost* (2000) a důležité monografii *Jan Slavík - Příběh zakázaného historika* (2002), připravil k vydání též Slavíkovy deníkové záznamy z období druhé světové války *Válečný deník historika* (2008). Soubor těchto prací loňského roku kromě výše zmíněného sborníku z konference doplnila konečně i první nově vydaná kniha věnující se ruské revoluci, *Leninova vláda*, opatřena vydavatelem přiléhavou poznámkou - *ojedinelá kniha, která předběhla svou dobu.*³

Rovněž během studia na Fakultě humanitních studií zaznívalo jméno Jana Slavíka spíše jen sporadicky. Pouze výjimečně se objevil v doporučené literatuře k některému z kursů pořádaných historickým modulem, avšak v seznamu literatury k atestům, i v seznamu důležitých knih by student hledal jeho dílo marně. Je ovšem možné, že při této skutečnosti byla zohledněna složitější dostupnost jeho textů v knihovnách, nicméně po novém vydání alespoň jeho nejdůležitějších metodologických prací v rámci edice textů ke „sporu o smysl českých dějin“ prof. Havelky byla tato překážka již dostatečně eliminována.

Všechny výše zmíněné důvody mě pak přiměly k tomu, že jsem se rozhodl pro doplnění znalosti Slavíkových podnětných prací, jakož i pro lepší porozumění období výrazných proměn historické vědy, využít příležitost, kterou mi skýtala tato bakalářská práce. Snažil jsem se ovšem vyvarovat toho, abych Slavíka chápal jen jako jedinečný izolovaný zjev české historiografie, poněvadž jsem přesvědčen, že je třeba jeho práce nad

² Václav VEBER, *Ruská revoluce a sovětské Rusko pohledem Jana Slavíka*, in: Lukáš Babka, Petr Roubal (eds.), *Život plný střetů. Dílo a odkaz historika Jana Slavíka (1885-1978)*. Praha: Národní knihovna ČR – Slovanská knihovna 2009, s. 160.

³ O tom však, jaký dluh ještě vůči Slavíkově osobě stále máme, svědčí více než výmluvně ta skutečnost, že vydání bylo nakladatelstvím Lidové noviny realizováno až jako výsledek námětu herce Petra Nárožného a následné sbírky, která tuto jeho myšlenku podpořila finančně (mezi přispěvateli čteme jména jako *Jiří Anderle, Marek Eben, Ondřej Vetchý, Libor Pešek, Zdeněk Svěrák aj.*). Iniciativa tohoto nového vydání obtížně dostupné knihy tedy nevyšla z odborných historických kruhů, ale z prostředí uměleckého, které se významným podílem zasloužilo i o její realizaci.

tématem vztahu historie a přítomnosti chápat sice jako nesmírně důležitou, ale přeci jen pouze součást obecného soudobého dění v československé obci historiků, ubírajícího se cestou demokratizační proměny. Můžeme dnes pouze litovat, že tento dravý proud byl nakonec nejprve přerušen a posléze již zcela přehrazen stavidly opět jediného možného přístupu k dějinám a k organizaci badatelské činnosti, jakož i institucionálnímu jejímu zakotvení, a to (alespoň dočasně) striktně podle vzorů sovětské vědy.

ÚVOD

Je dnes v zásadě nesporné, že Jan Slavík svými metodologickými pracemi velmi napomohl tomu, aby se československá historická věda vymanila z nereflektovaného provozu úzkého řemeslného odbornictví a že také díky němu přestaly být českému vědeckému prostředí cizí ideové podněty, které sice měly za sebou mnohdy již několik desítek let dlouhou dobu existence, pro které však v myšlenkovém prostoru české historické vědy až dosud zbývalo jen velmi málo místa.

Střední generace prvorepublikových historiků (tzv. „generace roku 1900“)⁴ již nehodlala dále přehlížet, že se otázka zakotvenosti historika v přítomnosti uplatňuje jako výrazný činitel, ba dokonce jako vlastní předpoklad každého poznávání. Toto přesvědčení se uplatňuje jako určitá společná platforma jinak velice rozdílných přístupů. Krom jiných můžeme pozorovat jednak tzv. přístupy „sciencistní“, které se snaží překonat způsob poznání založený na individuálním psychologismu a pochopit a prostoupit hlubší roviny zkoumaných jevů zapojením interdisciplinarity do procesu poznávání, tj. především aplikovat sociologii a psychologii jako „pomocné vědy historické“. S jednou ze sociologizujících podob se setkáváme právě v díle Jana Slavíka. Jinou podobu má pak přístup, který svého historického poznání dosahuje prostřednictvím vcítění, znovuprožití, porozumění a promyšlení, který postupuje cestou introspektivní empatie a jehož reprezentantem v českém myšlenkovém prostředí byl Zdeněk Kalista. Přese všechny rozdílnosti mají oba tyto směry společný znak v tom, že se snažily zabývat sférou „předvědeckých“ historických teorií.⁵

Nelze-li zmíněné nutné východisko historikova bádání nikdy odstranit (neboť pak bychom musili odstranit i samotného historika), stávalo se stále zjevnější, že postrádá smyslu, abychom nadále spojovali svoji víru v pokrok v poznání dějin s dosažením takového komplexu pramenů, jenž bude zahrnovat i prameny dosud neznámé, anebo sice již objevené, ale nesprávně vyšetřené. Uvidíme, že absolutní pravdivost poznání se není ukazuje být nedosažitelná, neboť každá generace bude za působnosti idejí své vlastní přítomnosti nucena nově promyslet historické prameny a nalézt v nich takové porozumění minulé skutečnosti, které pro ni bude mít nějakého smyslu. Promítnutím hodnot příslušné doby do pramenného materiálu může každá doba objevit na jejich půdě předchozím generacím zcela netušené skutečnosti a souvislosti, ke kterým tyto zůstávaly slepé a hluché.

⁴ Vedle Slavíka lze do této generace zařadit mimo jiné rovněž historiky Zdeňka Kalistu, Karla Stloukala, Bedřicha Mendla, Jaroslava Werstadta nebo Františka Kutnara. Tím ovšem nemá být rozhodně řečeno, že by tyto osobnosti tvořily nějakou jednotnou skupinu, ba právě naopak. Všichni tito historici představují především výrazné individuality s velmi originálním přístupem k historické látce, avšak přeci jen lze jako jistý společný znak označit přenášení důrazu na noetickou stránku historického bádání a rovněž u většiny z nich též na otázku „hodnot“ s „hodnocení“. Blíže k tomu: Jan HORSKÝ, Pojem „hodnot“ a „kulturních hodnot“; in: TÝŽ (ed.), *Kulturní a sociální skutečnost v dějzpytném myšlení*, Ústí nad Labem: Albis international 1999, s. 153-186.

⁵Srov. Zdeněk BENEŠ, Jan Slavík v českém historiografickém kontextu, in: *Jan Slavík - Život plný střetů*, s. 21nn.

Nikdy tedy nevyhloučíme vliv historikovy přítomnosti a subjektivity na jeho *hodnocení* pramenně zachycené minulosti, a právě proto je třeba tento předpoklad veškeré tvůrčí práce neustále podrobovat usilovné metodologické reflexi a pokusit se mu porozumět jako aspektu, jenž sice může historikovi v jeho badatelské práci představovat výrazné riziko jeho cesty za pravdivým poznáním (nebezpečí přechodu k vulgárnímu subjektivismu), ale zároveň mu umožňuje nalézat nové obzory, nové perspektivy, jimiž lze pohlížet na pramenný materiál. Spolu s tím se mu současně otevírá nezbytný prostor pro vlastní tvůrčí výkon, pro aktuální náhledy, propojování poznatků s dobovými potřebami společnosti atd. Subjektivismus tak postupně přestává být v této době „neslušným výrazem“ a nejhrubším prohřeškem proti zásadám práce historika, jehož přiznání předem vylučovalo objektivitu výsledného obrazu historického poznání.

V první části práce se na podkladě důležitých statí tří českých historiků pokusíme nahlédnout proměnu vztahu historie a přítomnosti v souvislosti s otázkou filosofie dějin, jež před prosazením soudobých dějin a před soustavným promýšlením teorií historického poznání, představovala velice důležité místo setkání historie a přítomnosti. Uvidíme, jak odlišně jsou oproti Gollově práci chápány otázky přítomnosti u dvou reprezentantů „generace roku 1900“, Jana Slavíka a Jaroslava Werstadta, jak velice se tento vztah proměnil od naprostého odmítání až k takovému pojetí, pro které historikova přítomná doba nepředstavovala již pouze hrozbu. Seznámíme se zároveň s rozlišením pojetí „historie jako služby“ na jedné, a „historie jako služby“ na druhé straně.

Ve druhé části pak přistoupíme k představení hlavních aspektů Slavíkových nejdůležitějších metodologických prací z přelomu dvacátých a třicátých let, které se věnují problému historie a přítomnosti v souvislosti s otázkami teorie historického poznání, tedy teorie toho, jak historik svoji představu minulosti „tvoří“. Představíme si hlavní teze Slavíkovy snahy o překonání dosavadního pojmání minulé skutečnosti, kterou empiricko-kritické dějepiscectví podle něj vnímalo jako skutečnost jednou provždy hotovou a nehybnou, novým přístupem „historie v pohybu“, jenž chápe pokrok historického poznání jako ustavičnou aktualizaci představ o dějinách na pozadí hodnotové orientace přítomné doby.

Nové docenění důležitosti vztahu historie a přítomnosti ovšem není důležité pouze z hlediska vlastního tvůrčího výkonu historika, tedy v jakémsi zaměření „dovnitř“, k nadempirické podstatě historického díla, ale poskytuje rovněž společnou bázi oné nastupující generaci historiků, z níž je možno zřetelně artikulovat svoji nespokojenost s dosavadním provozem historického bádání. Proto veškerá pozornost nemůže být soustředěna jen na

jedinou osobnost, neboť by takové omezení vedlo nejspíše jen k přeceňování skutečného Slavíkova významu, kterého však tomuto historikovi pro jeho nepochybný přínos české historické vědě není nikterak zapotřebí.

Pro lepší pochopení důležitosti vztahu historické vědy a přítomnosti se proto ve třetí části blíže seznámíme s tím, jaké podoby tematizace tohoto vztahu nabývala na prvních dvou sjezdech československých historiků v letech 1937 a 1947. Do přímé souvislosti se sjezdovým děním patří i Slavíkovy kritické stati na stránkách sborníku tzv. Historické skupiny, uskupení nejmladší generace levicově zaměřených prvorepublikových historiků. Tyto Slavíkovy články se vyslovují zejména k potřebě inovovat zásady historiografické produkce již nejen po stránce metodologické, ale též s ohledem na nutnost kvalitnější organizace historické práce a lepšího institucionálního zakotvení historické vědy v Československu.

V závěrečné kapitole se pak pokusíme nalézt příčinu výrazně odlišného obrazu Lenina v díle Jana Slavíka a Lenina Zdeňka Nejedlého, pokusíme se nahlédnout, jak se již na konci 30. let uplatňuje v českém prostředí pojetí „historie jako služby“, které ovšem Nejedlému naopak představovalo „záchranu historické vědy“.

Naší ústřední otázkou tak bude, jak se ve 30. a ve 40. letech proměňuje chápání vztahu historie a přítomnosti, jak se nový náhled na tento předpoklad tvůrčí činnosti historika uplatňuje v metodologických úvahách Jana Slavíka, a jak se v prostředí české historiografie v této době citelně proměnil Gollův požadavek naprosté nezávislosti historie na přítomnosti. Uvidíme, jak volání po větším sepejetí historie s aktuálními potřebami dneška mohl vyústit nejprve do chápání historie jako národní služby a posléze přerůst až k nekritickému přijetí východisek „vulgárního subjektivismu“, takže začala být následně historie vnímána především jako nástroj, služka aktuálním (národním, stranickým, třídním aj.) zájmům naší přítomné doby, pro kterou již nadále touha po ideálu pravdivého poznání minulé skutečnosti nepředstavovala nejvyšší kritérium badatelského výkonu.

1. FILOSOFIE DĚJIN JAKO MÍSTO SETKÁNÍ HISTORIE S PŘÍTOMNOSTÍ – OD NEZÁJMU O PŘÍTOMNOST K HISTORII JAKO SLUŽBĚ DNEŠKU

1. 1. Jaroslav Goll – Filosofii dějin přítomnost nezajímá, přítomnost filosofie dějin ano

Gollovo pojetí „filosofie dějin“ je třeba chápat na tomto místě jako určitou kontrapozici vztahu historie a přítomnosti ke dvěma reprezentantům „generace roku 1900“. V Gollově stati *Dějiny a dějepis* máme velice ojedinělý příspěvek empiricko-realistického dějepisectví k teoretickému uvažování o předpokladech historického poznání. Celé toto nepřiliš rozsáhlé dílo se ovšem stále ještě zajímá téměř výlučně o oblast řemeslné metody historikovy práce a otázky vztahu historie a přítomnosti se zde uplatňují zejména v rovině vymezení historie vůči filosofii dějin.

Goll chápe význam filosofie dějin převážně negativně. Historie i filosofie dějin pro něj sice hledají společně souvislost v lidských dějinách, to je spojuje, avšak každá to činí jiným způsobem, či spíše s jiným zaměřením: „*Filosofie dějin předpokládá a hledá plán, podle kterého dějiny se sběhly; ... spatřuje, tuší nebo věští onen cíl a konec, ke kterému proud dějin lidských spěje a dospěje*“, naopak „*historie hledí do minulosti, chtíc vyložití, jak se věci sběhly*“⁶. Každá disciplína tak přijímá v Gollově chápání naprosto odlišnou perspektivu vnímání, obě hovoří o zcela jiné skutečnosti a proto jsou vzájemně neslučitelné. Zatímco historie má pro Golla charakter přesnosti, charakterizuje filosofii dějin nepřesnost, pouhá tendenčnost a přibližnost. Goll ve svém výkladu neváhal formulovat dokonce i tvrzení, že narazí-li filosofie dějin na taková zjištění historiků, která nezapadají do jí vytvořeného plánu, snaží se zjednat harmonii falšováním minulosti. Ohlas tohoto chápání nalezneme ve stále zcela živé podobě i později u Pekaře, když bude konstruovat svoji chronologickou následnost „zkreslovačů českých dějin“: Balbín (legenda o Janu Nepomuckém) – Hanka (rukopisy) – Palacký (romanticky zbarvené dějiny) – Masaryk (náboženský smysl českých dějin).

Goll přiznával pozitivní vliv filosofii dějin tam, kde „*varovala před povrchním pragmatizováním, které, hledajíc nexus kausální, všimává si často jen příčiny nejbližší anebo na místě příčiny neb příčin klade neb přeceňuje podnět jen nahodilý*“⁷. Na druhou stranu ale této disciplíně vytýká, že se snaží nepoučitelně v dějinách hledat onen plán, kdy pak jednotlivé události jsou posuzovány a oceňovány právě výlučně v zrcadle toho, nakolik do uvažovaného plánu zapadají či nezapadají, ačkoli se již mnohokrát tento plán ukázal jako mylný.

⁶ Jaroslav GOLL, *Dějiny a dějepis*, in: TÝŽ, *Vybrané spisy drobné I*, Praha: Historický klub 1928, s. 12-13.

⁷ Tamtéž, s. 12.

Přítomnost filosofii dějin podle Golla vůbec nezajímá: „Její zrak obrácen jest vždy k budoucnosti; přítomnost pro ni nikdy nezdá se míti ceny žádné.“⁸ Goll (a v tom jej následují i další historici tzv. „Gollovy školy“) pojímá filosofii dějin pouze v tomto významu, jako plánu dějinného vývoje, který je otevřený všemožným fabulacím, přičemž jím je dosud opomíjen odlišný význam filosofie dějin, kterou si bez přítomnosti vůbec nelze představit, která promlouvá k současnému historikovi, slouží mu jako určitá metahistorická teorie, tj. teorie uvažující samotné předpoklady historikovy práce v oboru, a jako podněcovatelka pokroku oboru svým kladením závažných metodologických otázek.

Jestliže filosofii dějin u Golla přítomnost nezajímá, pak obráceně je tomu jinak. Přítomnost na filosofii dějin působí u Golla naprosto zásadním způsobem, tedy zásadně negativně: „V jakém světle se nám objeví průběh dějin lidských, závisí u každého na jeho filosofickém přesvědčení, na jeho náboženském smýšlení a citu, nebo pokud se snesou, na obou“.⁹ Právě toto zasahování přítomnosti do filosofie dějin ovšem způsobuje její značnou nevěrohodnost a tedy i nepřijatelnost pro ryze odborné historiky. Filosofie dějin totiž podle Golla do průběhu dějinných skutečností vnáší a vkládá teleologické spojení. Oproti tomu „historie v dějinách nenachází než kausální spojení. Je-li v nich také nexus teleologický, rozhodnutí nemůže. Kde by byl nexus teleologický, tam jest ovšem také nexus kausální, kde však jest nexus kauzální, tam také nexus teleologický ještě být nemusí.“¹⁰ Tímto omezením svého poznání Goll zajišťuje historii převahu, neboť její skromnější ambice je vyvážena vyšší hodnověrností dosaženého poznání. Goll na základě vyloučení možnosti postihovat teleologické směřování dějin zpochybňuje též možnost historie uvažovat v intencích pokroku: „Historie sama nemůže odpověděti, tázána jsouc, vládne-li v dějinách netoliko postup, než i pokrok, tj. pokrok k lepšímu.“¹¹ Historie totiž nemůže nikomu předepsat hledisko, ze kterého by měl dějiny oceňovat, zda z hlediska náboženského, sociálního či třeba národního. Uvidíme, že Slavíkovu přístupu je naopak idea pokroku vlastní a promítá se významně třeba i do otázky historického pojmosloví.

Jaroslav Goll v této své apologii historie zapovídá, aby se historická věda ubírala směrem, kdy by historik vnášel do svého poznání jakékoliv zájmy, neboť „my chceme poznati, co bylo, beze všech ohledů vedlejších, a třeba i vyšších. Historii studujeme především pro historii samu.“¹² Proto je mu také principiálně nepřijatelný úzký vztah k sociologii,

⁸ Tamtéž, s. 13

⁹ Tamtéž.

¹⁰ Tamtéž.

¹¹ Tamtéž.

¹² Tamtéž, s. 11.

kteřou jednak spatřuje jako dosud nedostatečně ustavenou, a to jak co do metody, tak z hlediska předmětu jejího zájmu, především ale pro historii i nadále mají mít význam též mnohé zdánlivě nepatrné jednotlivé detaily. Sociologii naproti tomu Goll spojuje toliko se snahou hledat obecné pravdy, pravidla a zákony, jež však brání poznání zcela konkrétních jednotlivin v dějinách a naplnění Rankova hesla „*Historie will blos zeigen, wie es eigentlich gewesen ist*“.

Goll formuluje rovněž sebevědomé krédo takto pojímané „historie pro historii“, které vylučuje jakoukoliv služebnost vlastního oboru, v pojetí Cicerova výroku „Pravdu říci a pravdu nezamlčeti, ať z toho následuje cokoli“: „*I v té příčině má historie (dějepis) zůstat samostatnou svého nejvyššího zřetele, pravdy, nesmí spouštět s očí, ani kdyby se zdálo, že toho žádá prospěch státu, národa, církve.*“¹³

Z Gollova příspěvku vyzařuje jistota, založená na přesvědčení, že historie jako vědní obor netvrdí nic, o čem nemůže poskytnout důkaz, že jakýkoliv závěr je podložen kriticky zhodnocenými fakty. Je proto samozřejmé, že tento předpoklad volal přímo po tom, aby byla ona jistota a výsostná pozice prověřena. Celá stavba poznání empiricko-kritického dějepisectví musela být otřesena, aby se ukázalo, zda domnělá jistota není spíše než základem pravdivého poznání minulé skutečnosti jen jistotou historiků, že se není třeba naprosto zajímat o působení myšlenek filosofie či jiných společenskovědních odvětví na jejich obor.

1. 2. Jan Slavík - Filosofie dějin je hybatelkou pokroku metodologie historické vědy

Výtkám na adresu filosofie dějin se Slavík věnuje již na samotný úvod své stati *Pekař contra Masaryk*, když konstatuje: „*vytýká se jí, že se pokouší o věci neřešitelné, že je jednostranná, že znásilňuje poznanou skutečnost.*“ Avšak podle Slavíka spočívá její úloha v jiné věci, totiž v tom, že tak jako obecně filosofie posouvá vpřed odborné vědy, je rovněž filosofie dějin především hybatelkou pokroku metodologie vědy historické, tj. oborem, který vědeckému bádání klade nové otázky a staví jej před takové problémy, o něž projevuje zájem naše **přítomnost**. „Filosofie dějin“ tak má u Slavíka svůj pozitivní dopad v tom, že dokáže historii neustále udržovat v bdělém stavu, dokáže propojovat její provoz s aktuálním životem společnosti, nenechává jí ustrnout a je současně převodovým stupněm mezi odbornou a neobornou veřejností tím, jak umožňuje do bádání přenášet otázky **společenského zájmu a hodnot**. Slavík uplatňuje ve svém zdůrazňování hodnotového rámce historického poznání inspiraci především novokantovskou

¹³ Tamtéž, s. 15.

heidelberskou školou a v první řadě pak metodologickými náhledy Maxe Webera.¹⁴

Vztah filosofie a historické vědy Slavík charakterizuje jako vztah věčné rivality, kdy je prvně jmenované vytýkána její dobrodružnost spekulace a druhé pak bezmyšlenkovitost pouhého zaběhnutého řemeslného provozu, který když je ponechán pouze sobě samému, vede ve výsledku k vědeckému zplanění a následnému úpadku.

Zacházení s pojmem „filosofie dějin“ provází podle Slavíka stejná obtíž, jakou je poznamenána naprostá většina pojmů, jež jsou v historické vědě používány - mnohé spory se míjejí se samotnou věcnou podstatou problému, neboť z odlišného chápání obsahu, který mají jednotliví historici pod příslušným pojmem na mysli, pramení ve skutečnosti již předem vzájemné nedorozumění.¹⁵ Slavík tuto záležitost dokumentoval mimo jiné ve svém článku *Masaryk a Pekař*, který otiskl ve sborníku *Dějiny a přítomnost*. Interpretuje zde nedorozumění sociologa s historikem právě jako důsledek této zásadní terminologické nejasnosti okolo filosofie dějin, pročež se v polemice těchto předních osobností vědeckého života řešily a prostupovaly otázky zcela odlišných vědních disciplín - na jedné straně teorie historického poznání, která má za úkol poskytovat odpověď na otázku, jak si historik svoji představu minulosti tvoří, na druhé teorie historického procesu, která se snaží postihnout červenou nit (Pekař) či úhelnou ideu (Masaryk) historického vývoje a zjistit tendence, případně tzv. zákony v dějinách. Výše zmíněná nejasnost měla svůj původ ve skutečnosti, že „v té době nebyla a většinou dosud není vědecká terminologie pro teorii historického poznání a teorii historického procesu propracována. ... Naše zaostalost po té stránce by vysvitla srovnáním s výrazovým fondem národů, kteří na teoretických otázkách historické vědy hodně pracovali.“¹⁶

Hlavní Slavíkova výtka vůči stávajícímu fungování historické vědy, spočívá v tom, že tato při svém zaujetí propracovaností metodiky historikovy práce sice důsledně dbá na očištění bádání od všeho, co by

¹⁴ Jan Slavík intenzivně vnášel do českého prvorepublikového dějepiscevtví myšlenku Maxe Webera a je možno říci, že na filosofii bádenského novokantovství přímo založil svoji kritiku Pekaře. Havelka ovšem upozorňuje, že Slavík uplatňoval Weberovu principiální metodologickou proceduru značně osobitým způsobem. Již první její část, tzv. vztažení k hodnotám (Wertbeziehung), neuplatňoval zcela přesně, neboť tato souvisela pouze s konstitucí předmětu historického bádání, netvořila u Webera základ vnějšího hodnocení, ale jednalo se toliko o pochopení významu historické události v dějinném toku, případně pro naši současnost. Současně se Slavík podle Havelky míjel s komplementárním následným krokem Weberova přístupu, jenž byl charakterizován jako požadavek hodnotové neutrality (Wertfreiheit). Slavík nedokázal tedy dodržet striktní odlišení na hodnotách přítomnosti závislé konstituce badatelského zájmu od procedur samotného poznání a následné prezentace výsledků bádání v odborné vědecké komunitě. Že je přitom tato komunikace výsledků vůbec možná, toho zárukou je právě objektivita (hodnotová neutralita), neboť zde již hodnoty nemohou být vůdčím a orientujícím hlediskem. Srov. Miloš HAVELKA, Max Weber ve sporu o smysl českých dějin aneb O Slavíkově čtení novokantovské metodologie věd o kultuře, in: *Jan Slavík - Život plný střetů*, s. 97-108.

¹⁵ Užívání pojmu „filosofie dějin“ představuje Slavíkovi problém. Třeba ve své přednášce o pojmosloví na druhém sjezdu čs. historiků roku 1947, jakož ovšem i v textech dřívějších, Slavík navrhoval rozlišovat mezi „filosofií dějin“, „historiosofií“, „teorií historického poznání“ a „teorií historického procesu“. Zde se nám ovšem jedná především o zdůraznění samotného přechodu od „obsahového“ chápání filosofie dějin ke zkoumání teoreticko-filozofických předpokladů. Srov. k tomu Miloš HAVELKA, Co může znamenat „filozofie“ v tzv. „filozofii dějin“, in: *Dějiny-teorie-kritika 2-2004*. Brno: Masarykův ústav Akademie věd ČR 2004, s. 197n.

¹⁶ Jan SLAVÍK, Masaryk a Pekař, in: *Dějiny a přítomnost* 1, 1938, č. 2, s.124

mohlo způsobovat odchýlení historika od pravdivého obrazu minulosti, avšak v tomto svém soustředění na prameny zcela opomněla teoreticky reflektovat vlastní předpoklady svých badatelských praktických postupů. Empiričtí historici se podle Slavíka stále domnívají, že do minulosti nic nevkládají, ale pouze se snaží povědět „jak věc byla“, což je ale výlučně zapříčiněno skutečností, že tito historici odmítají brát v jakoukoliv patrnost právě poznatky moderní teorie poznání. Ta totiž zcela zřetelně dokazuje, že „není historika, který by do minulosti nějaký smysl nevkládal.“¹⁷ Empiričtí historici se podle Slavíka mylně domnívají, že své závěry činí čistě na základě pramenů a nic k nim nepřidávají, neboť „teorie historického poznání ukazuje, že obraz minulosti nezáleží jen na „mluvě“ pramenů, ale též na kulturní výši toho, kdo si představu o minulosti tvoří.“¹⁸

Přijímáme-li ovšem tento náhled na utváření historikova poznání, tj. jako setkání pramenného materiálu s poznávací schopností a „kulturním nastavením“ historika, vystupuje nám náhle do popředí právě ono zcela jiné chápání „filosofie dějin“ (či přemýšlení o smyslu dějin), které již nemůže být pojímáno prostě jako svévolná machinace s faktickým materiálem vždy v závislosti na libovůli konkrétního historika, ale které se naopak snaží „dát solidnější obsah spouště termínů a symbolů (příčina, následek, dějinné faktory, duch doby, historická realita, historická fakta atd.), s nimiž odborníci zacházejí s největší lehkomyšlností.“¹⁹ Nechtěla-li se tedy u Golla historická věda stát pouhou službou filosofii dějin, stává se nyní v tomto svém významu filosofie dějin naopak jakoby službou historické vědě. Filosofie dějin se ve Slavíkově chápání přestala vznášet ve výšinách, kde si popálila křídla při své snaze postihnout určující ideu historického procesu a nyní se obrátila k problémům noetickým, tj. k otázkám poznávacích prostředků člověka, otázkám, kam sahá vůbec možnost poznání, jaká jsou její omezení.

Důležitý význam analýzy logických a noetických základů historické vědy představuje Slavíkovi vyvrácení mylné představy tzv. „naivního realismu“, že se pokrok historického bádání ubírá cestou nového vydávání pramenů, zkoumání pramenů starých a revidování dosavadních tvrzení. Slavíkovi naopak cesta pokroku vede skrze odpovědi na složité otázky metodologické povahy. Dochází tak k analýze historické skutečnosti i k revizi všech pojmů užívaných v historii.

Tímto Slavíkovým pojetím odlišného chápání filosofie dějin dochází tedy k rozdvojení jejího úkolu a významu pro historikovu badatelskou činnost: na jedné straně si filosofie dějin udržuje své původní

¹⁷ Jan SLAVÍK, Pekař kontra Masaryk, in: Miloš HAVELKA (ed.), *Spor o smysl českých dějin 1895-1938*, Praha, TORST 1995, s. 600.

¹⁸ Tamtéž.

¹⁹ Tamtéž.

„obsahové“ určení jakožto „filosofie historického procesu“, která se snaží postihnout jednotu celkového dějinného vývoje, na druhé straně se jí však začíná rozumět teoreticko-metodologická reflexe předpokladů a platnosti historického poznání, „historická noetika“. Filosofie dějin tedy obdržela nový úkol: „Není to jen vědecká disciplína, jež chce proniknout dále než odborná věda, nýbrž chce ujasnit pojmy, symboly a schémata, jichž historik při práci užívá. Chce především historika poučit o podstatě látky, s kterou má co činit.“²⁰

Jak jsme ovšem viděli, empiričtí historikové podle Slavíka nereflektují tuto proměnu a nadále zůstávají vůči filosofii dějin odmítaví. Na přelomu 20. a 30. let nicméně pronikla „filosofie dějin“ v tomto svém druhém významu do starší debaty o smyslu českých dějin, ve kterém určující tón sporu „Gollovy školy“ a „Masarykovy sekty“ až dosud udávala otázka filosofie dějin ve svém významu prvním.

1. 3. Jaroslav Werstadt - Poznání a zhodnocení dějinných sil je prováděno ve službách životu

Jaký je úkol a povaha moderní filosofie dějin? To je otázka, která je východiskem textu Jaroslava Werstadta *Rozhled po filosofii českých dějin*, jehož základem se stala přednáška proslovená v rámci prvního sjezdu československých historiků roku 1937. Werstadt ve své práci zůstává v hranicích dosavadního chápání filosofie dějin jako konstrukce naddějinného vývoje, ovšem důležitým rozdílem oproti chápání tohoto pojmu u Golla je skutečnost, že moderní filosofie dějin pro Werstadta stojí plně „na půdě vědeckého poznání historického“, přičemž její úkol autor definuje jako „vystižení jednotlivých závažných činitelů a hnutí dějinných pomocí všeobecných pojmů a poznání jejich souvislostí a jejich významu pro další vývoj“.²¹

Rozhodujícím odlišením historie a filosofie dějin je Werstadtovi (zcela v protikladu ke Gollově pojetí, u něhož filosofii dějin přítomnost nezajímá), zájem filosofie dějin o **přítomnost a zítřek**. Tedy retrospektiva historického poznání je doplněna promyšlením vývojové perspektivy, postihování směru a smyslu dějinného proudu, avšak poznání a zhodnocení dějinných sil je nyní prováděno „**ve službách života, pro jeho potřeby a snahy**.“ Historik a filosof dějin hodnotí historické skutečnosti a dějinný vývoj hlediskem určitých hodnot a ideálů, přičemž pro Werstadta je takováto možnost podmíněna tím, že historik se pro své hodnotové nazírání musí dokázat rozhodnout, uvěřit ve svůj ideál, to vše samozřejmě nikoli bez metodické poctivosti a bez „historikova taktu“: „Určitá kulturní a sociální

²⁰ Jan SLAVÍK, Dějiny a přítomnost, in: Miloš Havelka (ed.), *Spor o smysl českých dějin 1895-1938*, Praha, TORST 1995, s. 624.

²¹ Jaroslav WERSTADT, *Rozhled po filosofii českých dějin*, in: *Odkazy dějin a dějepisců*, Praha, Historický klub 1948, s. 9.

víra je tu tedy sloučena s pronikavým chápáním skutečností dosavadního vývoje; čin osobního rozhodnutí jde tu ruku v ruce se schopností kritického a sebezapíravého vědeckého poznávání.“²²

Základní rozpor ohledně filozofie dějin je Werstadtovi zapříčiněn rozdílným chápáním jejího úkolu, tj. zda má vyložit „hlavní vývojové faktory“ českých dějin a „souvislosti jejich s celkovým vývojem evropským“ (Pekař), či uvažovat nad problémy a odkazy národní minulosti z hlediska toho, „co naše historie nám a světu znamená“, co je její smysl, její idea (otázka historické teleologie, otázka celkového směřování a smyslu českého dějinného vývoje, jeho odkaz přítomnosti a budoucnosti a jeho význam pro obecnou vzdělanost) (Masaryk).

Werstadt upozorňuje na to, že Masarykova filozofie dějin není pouhým výkladem minulosti, ale že pro jejího autora pojem demokracie představuje celkově nový názor na svět a na život a její prosazování se stává mravní a vnitřní obrodou člověka, direktivou a programem přítomnosti. Tento nový člověk si ovšem dále s sebou nese ethos a ideál křesťanský; v tom Masaryk zůstává věrný myšlenkám reformace, které ovšem propojuje s moderní vědou a filozofií. V etické víře, stejně jako ve víře politické, je Masaryk blízký Palackému. „Svoboda a demokracie, národnost a humanita byly pro oba vůdčími idejemi a hodnotami, které rozpoznávali a uznávali nejen v národní minulosti, ale i v přítomnosti.“²³ Werstadt ukazuje, jak všude byl Masarykův vztah k přítomnosti živý a do jaké míry jej odlišoval od úzkého odbornictví „pouhých“ historiků, neboť „jemu české dějiny nebyly toliko řadou velkých a malých faktů, nýbrž živým odkazem a závazkem pro přítomnost a budoucnost.“²⁴

Oproti filosofujícímu historikovi Palackému a historizujícímu filosofu Masarykovi, „hlásí se ke slovu v Josefu Pekařovi pouhý historik, čistý historik nebo - jak sám si říká - historik empiricko-pozitivistický“.²⁵ V mezích svého odborného nastavení se snažil zjišťovat, kde koncepcím smyslu českých dějin Palackého i Masaryka odpovídají fakta a usiloval o to, doložit v jejich díle historické omyly. Werstadt ovšem podotýká, že zcela drobné nepřesnosti na úrovni jednotlivých dějinných fakt, kterých se oba filosofové ve svých úvahách nad dějinami skutečně občas dopustili (a které u odborných historiků a strážců čistoty svého oboru představovaly neodpuštělné „hříchy“ proti vědeckému historickému poznání) jsou zcela omluvitelné významem jejich dějinné filozofie, jež „spínala vývojové dráhy minulosti s cestami a cíli národní a evropské přítomnosti a budoucnosti“.²⁶

²² Tamtéž, s. 10.

²³ Tamtéž, s. 34.

²⁴ Tamtéž.

²⁵ Tamtéž.

²⁶ Tamtéž, 35.

Pekař ve své přednášce *Smysl českých dějin* z roku 1928 uznává, že historický „zor náš bezděky spoluurčuje jednak náš poměr k problémům přítomnosti, jednak šíře našeho mravně kulturního rozhledu“ a je si vědom, že „vždy budou hlediska přítomnosti spolu mísiti se do výkladů minulosti.“²⁷ „Nicméně,“ doplňuje Werstadt, „jeho výklad sil a výtvorů historického vývoje není zaměřen k přítomnosti, k pochopení jejího stavu a úsilí, poznání vývojových tendencí a drah, které vedou k budoucnosti. Mluví naopak o ‚výkladu hodnotícím‘, o ‚postižení ideové hodnoty nebo směrnice dějstva‘, o ‚pochopení cíle nebo účelu vývoje‘ jako úkolu, na nějž historie empirická nestačí a o jehož možném řešení soudí vůbec skepticky.“²⁸ Úkolem a cílem filosofie národních dějin se tak Pekařovi jeví pouze „poznání hlavních faktorů“, „výklad o vůdčích důvodech a souvislostech“ historického vývoje. Těmi jsou mu rozhodující vliv (především západní) Evropy na náš národní vývoj, zeměpisná poloha národa v sousedství německého živlu, osudový činitel náhody a naše dějiny samy jako zdroj záměrné výchovy a vědomě vytvářené tradice.

Český národ nebyl v pojetí Pekařově po všechen čas nositelem jednoho a téhož programu a ideálu, ale český dějinný vývoj je pro něj sledem a střídáním různých period a epoch, z nichž každá „má svou duši, svůj životní princip tvárný, svůj, lze říci, světový názor nebo svůj ‚smysl‘“. ²⁹ Principem přechodů a proměn těchto dob je „zákon akce a reakce“. Jelikož ovšem Werstadtovo pojetí filosofie dějin je principiálně zaměřeno na přítomnost, jeví se tomuto historikovi jako základní nedostatek Pekařovy konstrukce charakteristik epoch, že „nám zůstává dlužna jakoukoli určitější odpověď, pokud jde o obsah a směr doby nejnovější, doby posledních tří čtvrtin století“. ³⁰ Pekař tuto poslední periodu nazval prostě „dobou Františka Josefa“ a usoudil, že „najítí klasifikační vhodný název pro období, jež prožíváme, musíme zůstaviti historikům příštích generací“. ³¹ Je to přesvědčení zcela věrné snaze zajistit si vždy dostatečný odstup od dějinné skutečnosti, kterou se historik zabývá, kdy teprve na jeho podkladě je možné přehlédnout studovanou minulost jako celek a pochopit hlubší významy událostí.

I přes tuto svou skepsi k možnostem pravdivě postihnout jádro dějů, které na nás dosud naléhají svojí aktuálností, učinil Pekař odhad, že následující dějinná perioda bude svým charakterem náboženská a nedemokratická. Werstadt z toho s lítostí vyvozuje, že „tento veliký

²⁷ Josef PEKAŘ, *Smysl českých dějin*, in: Miloš Havelka (ed.), *Spor o smysl českých dějin 1895-1938*, Praha: TORST 1995, s. 500.

²⁸ Jaroslav WERSTADT, *Rozhled po filosofii českých dějin*, s. 37.

²⁹ Josef PEKAŘ, *Smysl českých dějin*, s. 505.

³⁰ Jaroslav WERSTADT, *Rozhled po filosofii českých dějin*, s. 38.

³¹ Josef PEKAŘ, *O periodizaci českých dějin*, in: Miloš Havelka (ed.), *Spor o smysl českých dějin 1895-1938*, Praha: TORST 1995, s. 737.

historik nebude nám bohužel, přes svou výjimečnou vlohu a morální autoritu - zároveň vůdcem a ukazatelem na cestách přítomnosti."³² Zásadní nedostatek jeho koncepce nalézá v „přecenění vyživajících se myšlenek a mocností minulých dob a jeho nedocenení tvořivých idejí a sil doby naší".³³

Přesto ovšem Pekař nakonec našel jako odkaz a závazek pro přítomnost alespoň jedno pouto, které udržuje sled a střídání národních dějin pohromadě jako přeci jen „nepřetržitou kontinuitu života a vůle přes všechna staletí", a to myšlenku národní: „Zazní-li z dálky hlas naděje, obavy, modlitby nebo hněvu, rozumíme a cítíme všichni synové národní rodiny, že jsme duchovně za jedno s pokoleními předků dávno vymřelých, že jsme cele a bez rozdílu částí duchovního kolektivu putujícího staletími s touž základní snahou: zachovat, zesílit, zušlechtit svou individualitu mezi národy."³⁴ Werstadt se následně v této souvislosti zamýšlí nad tím, zda smysl a odkaz našich dějin v podobě ideje národní (Pekař) či myšlenky humanitní (Masaryk), stojí vskutku proti sobě v ostrém a nepřekonatelném protikladu. Ve výsledku pak formuluje stanovisko, kterým se snaží smířit oba směry a poukázat na jejich mravní jednotu, neboť Pekař nikdy prý nehájil sobecký nacionalismus nenávisti, ale osvícený a ušlechtilý nacionalismus lásky, Masaryk pak vlasteneckou lásku ke svému národu propojoval s lidskou a politickou spravedlností k národům ostatním. A tedy Werstadtův závěr je formulován v těchto jeho slovech: „Mluví-li Masaryk o svém národním humanitismu, můžeme mluvit o Pekařově humanitním národovství či nacionalismu. A tak přese všechny podstatné ideové a povahové rozpory, které byly mezi filosofem české otázky a jeho historickým kritikem a oponentem, mohli se nakonec oba velcí mužové sblížit ve vzájemném uznání a respektu."³⁵

Dějinně filosofické koncepce jsou podrobovány zatěžkávací zkoušce spolu s tím, jak dochází v naší přítomnosti k neustálým proměnám dominantních idejí a řádů, hodnot a cílů. Přesto ovšem Werstadtovi zůstávají nadále platná ideální měřítko a hodnoty Palackého, Masaryka i Pekaře. Jako určitý „odkaz dějepisce" pak Werstadt formuluje potřebu angažovanosti představitelů historického oboru v aktuálních společenských otázkách: „Myšlenky národnosti a humanity, svobody a demokracie, byly a zůstávají hlavními ideálními, mravními principy a silami v osnově i v rozvoji pohnutého dramatu našich dějin i naší přítomnosti, dramatu, v němž ani my a právě my, historikové, nemůžeme a nesmíme zůstat pouhými diváky." Můžeme tedy pozorovat, jak velmi vzdáleni jsme již ve 30. letech

³² Jaroslav WERSTADT, *Rozhled po filosofii českých dějin*, s. 39.

³³ Tamtéž.

³⁴ Josef PEKAŘ, *O periodizaci českých dějin*, s. 513.

³⁵ Jaroslav WERSTADT, *Rozhled po filosofii českých dějin*, s. 40.

20. století od původního Gollova výměru historie jako „historie pro historii“.

Příklad takového historika, kterého otřes válečné zkušenosti přivedl k pochopení historie jako služby přítomnosti ztělesňuje Werstadtovi Kamil Krofta. Válka mu totiž „ukázala význam a cenu vědecko-historického poznání a dějinné pravdy ve službách národního úsilí a zápasu. Historie se mu stává stále méně prací samoučelnou a stále více národní službou – pravím službou, nikoli služkou; neboť jen když zachovává svou nezávislost, bezpředsudnost, vyšší objektivitu a žízeň po pravdě, může sloužit dobře a být k užitku opravdovému.“³⁶ U Werstadta se tedy setkáváme s velice důležitým rozlišením historie jako národní služby a historie jako národní (ale třeba i stranické či jakékoliv jiné) služby, které postihuje dvojí způsob uchopení a utváření vztahu historie a přítomnosti.

Viděli jsme tři důležitá pojetí vztahu filosofie dějin a historikovy přítomnosti. Jaroslav Goll ovšem nezapadá mezi dva generačně spřízněné historiky aktivně profesně působící zejména ve 20., 30. a 40. letech, avšak pojetí vztahu filosofie dějin a přítomnosti nám u tohoto historika sloužilo jako významný protipól, vůči němuž jsme mohli poměřit, nakolik u střední generace prvorepublikových historiků začínají nabývat otázky vztahu přítomnosti a historie, jimž je filosofie dějin pomyslným převodovým stupněm, významnou úlohu. Poznali jsme, že filosofie dějin se již nemusí omezovat pouze na svůj význam teorie historického procesu, ale může být chápána rovněž jako teorie historického poznání, jako filozofický předpoklad historického bádání, kdy představuje hybatelku pokroku historické vědy (Slavík). V jiném pojetí jsme pak viděli, že dále neudržitelný stav představuje setrvávání na pozicích „historie pro historii“, touha vymanit historickou vědu vší služebnosti. Přítomné problémy totiž osobnost badatele budou vždy vytrhávat z klidu jeho pracovny, takže rozumnou odpovědí historika na tento tlak může být pojetí „historie jako služby“, zachovávající si ovšem i nadále vysoké nároky na vědeckost a objektivitu poznání (Werstadt).

V následující části se podíváme na konkrétní problémy vztahu přítomnosti a historie, kterým se Slavík věnoval ve svých pracích z oboru teorie historického poznání. Poté budeme zkoumat proměny historické obce, a to především právě na pozadí problému „užitečnosti historie pro život“.

³⁶ Jaroslav WERSTADT, O myšlenkovém vývoji a profilu Kamila Krofty, in: TÝŽ, *Odkaz dějin a dějepisců*, Praha: Historický klub 1948, s. 111.

2. PROBLÉMY VZTAHU HISTORIE A PŘÍTOMNOSTI VE SLAVÍKOVÝCH METODOLOGICKÝCH PRACÍCH

Ambicí této mé práce rozhodně není to, věnovat se sporu Slavíka a Pekaře, neboť to již učinili jiní dříve, a navíc jistě i lépe, než bych to svedl já.³⁷ Přesto se však nemůžeme této polemice vyhnout zcela, poněvadž v ní lze nejjasněji nahlédnout rozpory metodologického rázu, které se právě především mezi těmito dvěma historiky začaly otevřeněji diskutovat v příhodných podmínkách končících dvacátých let a na počátku let třicátých. Na jedné straně stála největší autorita soudobé české historiografie, nejčelnější reprezentant empiricko-kritického dějepisectví tzv. Gollovy školy, na druhé pak historik, který si těmito svými polemikami postupně stále více uzavíral cestu k habilitaci na některé z univerzit, a který se nakonec ocitl v pozici jakéhosi „mluvčího tábora outsiderů univerzitních kariér.“³⁸

Můžeme se zde velice dobře seznámit jak s náhledem a pojetím dominantního empirického dějepisectví, tak i s podstatnými aspekty otevřené kritiky jeho východisek. Slavík si velice dobře uvědomoval význam sociálních dějin v moderní společnosti a dokázal využít metodologických úvah, které se na poli tohoto relativně stále ještě nového oboru rozvíjely a jež nově promýšlely relaci historika vůči společnosti, čímž se mu podařilo alespoň částečně kompenzovat symbolickou převahu svého konzervativního učitele i nespornou jeho převahu faktografickou. Nutno ovšem také konstatovat, že mnohé jeho výhrady konkrétně vůči Pekařovi byly vcelku nespravedlivě a mnozí jiní Gollovi žáci by si jich zasloužili spíše. Pekař totiž Slavíkovi představoval především vhodný protipól, vůči němuž bylo možno lépe vyjádřit a objasnit své metodologické postoje.³⁹

Z hlediska Slavíkových snah o překonání nedostatků stávajícího zavedeného provozu historické vědy jsou nejdůležitější dvě jeho stati, jimiž promluvil do bohaté diskuse, která bývá zahrnuta pod společné označení „o smyslu českých dějin“, která však nyní, jak jsme viděli v předchozí části, přenesla Slavíkovou zásluhou svoji hlavní pozornost od teorie historického procesu k problematice teorie historického poznání. Jedná se především o stati *Pekař contra Masaryk* a v časové následnosti druhý, svoji důležitostí však primární Slavíkův příspěvek *Dějiny a přítomnost*.

³⁷ Viz třeba Jaroslav BOUČEK, *Jan Slavík. Příběh zakázaného historika*, Jinočany: H&H 2002, s.78-100.

³⁸ Srov. k tomu Jiří ŠTAIF, Jan Slavík a „necechovní“ diskurz. Sociální dějiny mezi světovým názorem, historickým konceptem a historikovým habitem. In: *Jan Slavík - Život plný střetů*, s. 85-97.

³⁹ Petr Čornej si všímá, jak Slavíkovi „vášnivý boj proti Pekařovi nejednou zatemnil zrak. V Slavíkových úvahách a polemikách z let 1928-1936 personifikuje Pekař nejhorší vady české akademické historiografie: celkovou metodologickou zastaralost, projevující se lpěním na přežitém empiricko-kritickém přístupu, absenci teoretického myšlení, ignorování logiky a noetiky, libovůli v užívání pojmů, přehlížení filosofie a zvláště sociologie, odtrženost od života společnosti a negativní vztah k revolucím, které jsou oksylichujícím momentem dějinného vývoje.“ Petr ČORNEJ, Jan Slavík v kontextu české husitologie první poloviny 20. století. In: *Jan Slavík - Život plný střetů*, s. 64.

2.1. Obraz historické skutečnosti nemůže být nikdy definitivní, protože je vždy také subjektivní

Jádro sporu mezi historikem Pekařem a sociologem Masarykem spočívalo podle Slavíka především v rozdílné představě toho, jak si člověk utváří obraz minulosti, což se následně promítá do odlišného chápání takových pojmů, jakými jsou „historická skutečnost“ či „objektivní realita“. Empiricko-kritičtí historici totiž upírají svoji pozornost výlučně k technické metodě historikova řemesla, tj. k souhrnu pouček a propracovaných postupů o tom, jak se na podkladě kritického zkoumání pramenů co nejlépe dopátrat pravdivého poznání historických fakt. Avšak kvůli této své jednostranné orientaci veškeré pozornosti k metodě historikovy práce, zůstávají tito historici slepí a hluší k naprosté většině „metaproblémů“ historické vědy, třebaže by si měl tyto problémy podle Slavíka ujasnit každý historik ještě před tím, než přistoupí k samotné práci s prameny.

*„U Pekaře cítíte nehybnou ‚minulost‘, kterou nám nedostatek pramenů a nedokonalost lidského usuzování brání poznat“.*⁴⁰ Toto chápání Slavík označuje jako „naturalistickou představu historické skutečnosti“, jež uchopuje minulost v hotovém stavu, tj. jako něco, co jen historik rekonstruuje jako jakýsi „obraz zašlých časů“. Na několika místech svých metodologických úvah připodobňuje tuto představu dějin k představě filmu, který v minulosti proběhl, a u něhož empirický historik doufá, že jej lze rekonstruovat na základě sesbírání veškerých stop (dějinných fakt), jimiž se otiskl do tohoto světa (písemné prameny, architektonické památky, výtvarné umění apod.), tj. přistupuje ke zkoumání minulosti s předpokladem, že historikovo poznání má objektivní realitu v minulosti. Tento přístup pak ovšem nemá porozumění pro chápání historické skutečnosti v „pohybu“, kterou reprezentuje jak Masaryk, tak i Slavík a která si uvědomuje, že *„obraz minulosti se bude měnit podle nových kulturních ideálů lidstva, že lidstvo s novými hodnotícími ideami v tomtéž kvantu historického materiálu najde ‚nová fakta‘.“*⁴¹

Z toho pak ovšem vyplývá důležitý závěr a předpoklad všech Slavíkových úvah, že totiž proces poznávání historické skutečnosti nemůže být nikdy definitivně uzavřen vyčerpáním pramenné základny, ale že pokrok bádání se uskutečňuje neustále aktualizovaným vyhodnocováním pramenů na základě nových hodnotových orientací, ve kterých se odrážejí přijímané ideály lidstva. Každá generace musí proto vždy znovu podstoupit proces přehodnocování pramenného materiálu, znovu promyslet vztah přítomnosti k takovým faktům, která budou odpovídat jejím soudobým zájmům a potřebám. Často se tak nastupujícím generacím podaří nalézt v nekonečném počtu faktů,

⁴⁰ Jan SLAVÍK, Pekař contra Masaryk, in: Miloš Havelka (ed.), *Spor o smysl českých dějin*, Praha: TORST 1995, s. 603.

⁴¹ Tamtéž.

o kterých prameny informují, takové výseky dějinného toku, které hodnotící ideje předchůdců nebyly schopny proniknout, či je dokonce v dějinách vůbec identifikovat. Každé době a každé generaci musí být ponechána otevřená svobodná možnost, aby promyslela minulost znovu, aby uvážila, nakolik bude respektovat dědictví, které jí odkázaly předchozí generace historiků.

*„Námítka Pekařova, že Masaryk vyšel od sebe, nemůže působit na toho, kdo ví, že vědec při chápání a posuzování minulosti vychází vždycky od sebe,“*⁴² dodává Slavík. Z jeho náhledu vyplývá jako zcela klamná ona představa, že objektivní historik provede hodnocení nějakého jevu až poté, kdy pečlivě uváží a zjistí, za jakých podmínek se příslušný dějinný jev odehrál, jaká potřeba si jej vyžádala a jaké účinky měl tento jev na následující vývoj. Slavík totiž namítá, že nelze *„zvážit stanovisko ,pro i proti' bez ,vah', bez měřítka, bez hodnotící ideje“*.⁴³ A tedy Slavík i v Pekařově přístupu takto postřehl nutné subjektivní hledisko, třebaže otevřeně nereflektované, a to právě v podobě této pomyslné „váhy“, na níž i empirický historik *„odvažuje“* význam konkrétní dějinné skutečnosti, a tedy vždy již nějak *„zabarvuje“* příslušné hodnocení zkoumaného jevu. Je nabíledni, že toto hodnocení má ovšem své kořeny v předvědecké zkušenosti historikově, v jeho ideologickém založení.⁴⁴

Přesvědčení, že se lidský duch aktivně podílí na poznávání svého předmětu, sdílí se Slavíkem ovšem i empiricko-kritičtí historici, avšak právě tento podíl badatele, subjektivismus uplatněný při konstrukci poznání, ohrožuje v jejich chápání objektivní správnost vznikající představy. Vždyť právě tomuto nebezpečí mají podle mínění Pekaře zabránit přísná pravidla metodiky historikovy práce: *„...Jedním z úkolů naší metodiky je právě shromáždit výhrady a prostředky, jak čelit nebezpečí tohoto způsobu, to jest především nebezpečí, aby tvořící badatel nevycházel ze sebe, nemísil své lásky, sympatie, předsudky, omyly dle představy věcí, ale aby snažil se o obraz pokud možná objektivní, jak jej namítá studium pramenů a pomůcek.“*⁴⁵ Pekař podle Slavíka není schopen nahlédnout, že se zde zaměňují dvě zcela rozdílné věci: 1) jak historikové budují obraz minulosti na základě historických pramenů (technická metoda historická) a 2) jak si historik svoji představu o minulosti tvoří.

⁴² Tamtéž, s. 604

⁴³ Tamtéž, s. 605.

⁴⁴ Pojem ideologie je zde míněn ve smyslu Markově jako průsečnice idejí a hodnot, které vědec-historik internalizuje ji od svého mládí, identifikuje se s nimi v době, kdy se mu ještě nemohly stát objektem, takže nyní k těmto základním prvkům svého myšlení a postoje ke skutečnosti není schopen (a ani ochoten) zaujmout odstup, či je dokonce podrobit korektuře. Srov. Jaroslav MAREK, *O historismu a dějepisectví*, Praha: Academia 1992, s. 81. V podobném smyslu hovoří Zdeněk Kalista o historikově „vědomí“, které je skladebně utvořeno z jednotlivých dílčích „subvědomí“ tvořených příslušností jedince k určité generaci, jeho politickou orientací, dobovým, sociálním či třídním zařazením apod. Srov. Zdeněk KALISTA, *Cesty historikovy*, Praha: Václav Petr 1947, s. 31-55. V obou případech je zde snaha upozornit na skutečnost, že historik si stejně jako každý jiný člověk postupem svého života buduje a organizuje vlastnictví určitých hodnotících idejí, s nimiž (byť nepříznávaně) přistupuje ke svému předmětu, jenž teprve následně na základě řemeslných metodických postupů podrobuje zkoumání.

⁴⁵ Josef PEKAŘ, *Smysl českých dějin*, s. 554.

2.2. Nové „poznání“ minulé skutečnosti nebývá závislé na nových historických faktech, ale na jiné hodnotící ideji historika

Slavík odmítá rovněž představu toho, že vyšetřený „historický fakt“ má povahu objektivního stavebního materiálu výsledné stavby historického poznání. Většina fakt nikdy není jednoznačná, ale mnohoznačná. Přijme-li historik Pekař za svůj předmět zkoumání osobu vojevůdce Jana Žižky, pak lze zřejmě za zcela objektivní, empirický historický fakt, fakt prvního řádu, prohlásit, že Jan Žižka existoval, avšak již historický fakt typu „Žižka byl náboženský fanatik“ (nebo „husitství bylo plodem gotického středověku“ či „Lipany byly záchranou národa“), promítá do sebe již historikův přístup k faktům a svědčí více než o historické skutečnosti samotné spíše o postoji, který historik zaujímá ke svým soudobým společenským problémům a které takto projektuje do minulosti a jejího poznávání: *„Objektivně není dána velká či malá osobnost, slavný či neslavný čin, prospěšná či zhoubná událost, kulturní či nekulturní zjev. Cenu těmto jevům dodává lidstvo, zaujímající k nim stanovisko podle svých hodnotících idejí, jež se postupem času mění.“*⁴⁶

Platí, že „historická“ skutečnost je vždy nahlížena jedinečným zorným úhlem historikovým.⁴⁷ Proto lze podle Slavíka označit za „naturalistický klam“ Pekařovy knihy o Žižkovi, okolo níž se celý spor Slavíka s Pekařem rozpoutal, když její autor věří, že lze na základě nového kritického přezkoumání pramenů zjistit takovou „historickou skutečnost“ husitské revoluce, která by měla za následek zásadní přehodnocení tohoto dějinného kataklyzmatu. Slavík konstatuje, že jelikož historik ve své historické tvorbě nebere své stanovisko „přímo z látky“, ale promítá do pramenného materiálu své hodnotící ideje, nebývá také pokrok historického bádání a nový pohled na dějinnou skutečnost spojen s lepší znalostí více faktů, než jaké byly až dosud shromážděny, ale bývá výsledkem aplikace jiné hodnotící ideje, kterou tito historici událost poměřují. Soud, že Lipany byly očištným řezem, který zemi ochránil od „většího neštěstí“, je hodnocení jinou ideou než ideou demokratismu, a to měřítkem nacionálním.

*„Význam události nebo historické osobnosti se měří tím, jaké přivodily následky. Historické jevy jsou fakta, jichž **následky se cítí a cení v přítomnosti.**“*⁴⁸ Slavík se přiklání k tomu, že rozlišení a výběr vážných důsledků událostí historik musí *„měřit měřítkem přiznaným všemi*

⁴⁶ Jan SLAVÍK, Pekař contra Masaryk, s. 606.

⁴⁷ Marek v této souvislosti s Pekařovým Žižkou shrnuje tuto rozpornost nároku na objektivitu a subjektivního záměru jím vytvářeného obrazu: *„Historik je při formulaci svého poznání veden nejen snahou o přesnou reprodukci poznáných faktů, ale i o vyjádření jejich souvislostí, které z nich činí smysluplný celek; postupuje tak, že svá kriticky ověřená fakta seskupuje záměrně, aby jejich vyšší, celkový smysl vynikl co nejpřesvědčivěji a byl co neúčinnější. Historikův materiál je objektivně dán a on nesmí k němu připojovat skutečnosti neověřené ani cokoliv z něho pomíjet a nesmí ho vědomě interpretovat podle svého subjektivního přání. Avšak při ztvárnění tohoto materiálu v hotovém díle postupuje podle záměrů neztotožnitelných s pravidly historického řemesla (historik je jako umělec, který volí expozici svého díla se zřetelem k záměru, kterého chce dosáhnout).“* Viz Jaroslav MAREK, *O historismu a dějepisectví*, s. 46.

⁴⁸ Jan SLAVÍK, *Dějiny a přítomnost*, in: Miloš Havelka (ed.), *Spor o smysl českých dějin*, Praha: TORST 1995, s. 638.

nebo většinou. Vážné jsou ty následky, jež ucítili národ nebo lidstvo.“⁴⁹ Třebaže tak Husovy kroky působily také chvění dlažby kostnického chrámu, každé jeho slovo rozvlnilo vzduch a poškodilo suknice mnichů, kteří se nesouhlasně vrtěli na svých lavicích, neobstála by tato nezpochybnitelná fakta před čtenářem, neboť by pro něj byla naprosto nezajímavá a bezvýznamná. Nikoliv všechny, ale pouze některé rysy činí osobu nebo událost historickou: „Historický význam Husův (v dějinách pokroku) netkví v celé Husově osobnosti, nýbrž v těch jeho rysech (a činech), které měly za následek pokrok lidské společnosti. Zde ovšem vycházíme z ideálu, který je uznáván souhlasně kulturním lidstvem, to jest z ideje pokroku.“⁵⁰ Význam Husův Slavíkovi spočívá v jeho heroickém setrvání na požadavku být poučen o své „nepravdě“, v jeho důvěře ve vlastní rozum, umožňující správně pochopit a vykládat slova Písma, a to na pozadí stravujících pochybností a obav o spásu svoji i svých přívrženců: „Nejde jen o tělo, je v nebezpečí duše. Jdu vstříc zatracení, jsem-li opravdu kacířem. A nejsem opravdu kacířem? Jak je možné, že v celém obrovském shromáždění, které má za úkol církev reformovat, není jediného, kdo by mi dal za pravdu? Co spíše je možno: Mám pravdu já či padesát teologů, kteří zkoumali mé učení a shledali je bludným?“⁵¹

Přitom ovšem platí, že Hus nemohl znát důsledky svého vystoupení, a to již proto, že mu nebyla známa ona idea všelidského pokroku, tj. právě hodnotící idea vlastní moderním historikům.⁵² Hus ani jeho následovníci nemohli vědět, co bude historicky cenné, neboť „hodnotící ideje jsou měnivé a je zcela přirozené, že starší pokolení, kdyby z hrobu vstalo, uleklo by se ideálů dob pozdějších“⁵³. Uplatňuje se zde tzv. heterogonie cílů, což je pojmenování pro skutečnost, že vedle záměrných důsledků jednání, rodí se pod působením historických osobností a světodějných událostí rovněž paralelní množina cílů, které vznikají mimoděčně jako nezamýšlené a netušené důsledky jejich vědomých snah.

Když se Pekař dovolává staré zásady, vzít za bernou minci svědectví lidí, kteří byli studované události nejbliže, platila by podle Slavíka tato premisa jen tehdy, pakliže bychom svůj badatelský zájem nesměřovali k problému, jak dnes pohlížet na určitou historickou událost, ale kdyby nás zajímalo, jak se na ni dívali lidé, pro něž představovala soudobý děj. Přitom ovšem platí, že každý úsudek současníka, stejně tak jako v případě historika, vyplývá z poměrování události vlastními ideovými hledisky příslušnými zpravodajově době. „Hodnota historických zjevů není obsažena ve

⁴⁹ Tamtéž, s. 645.

⁵⁰ Tamtéž, s. 641.

⁵¹ Tamtéž, s. 643.

⁵² Bylo by proto podle Slavíka „metodickým omylem vydávati husitství za hnutí čistě středověké, protože husitští revolucionáři se dovolávají písma svatého a stavu církve prvotní. V době, kdy nebylo představy o lidském pokroku, kdy všude vládne pozitivní křesťanství, nebylo možno hledati ospravedlnění odporu proti tehdejšímu řádům i neřádům jinde než v písmu svatém.“ Viz. Jan SLAVÍK, *Básnická perioda českého dějepisectví*, Praha: Melantrich 1932, s. 7.

⁵³ Jan SLAVÍK, *Dějiny a přítomnost*, s. 642.

faktu jako cukr v ovoci, ale je produktem určité kultury. Eskymák nemůže ocenit založení akademie věd,"⁵⁴ konstatuje Slavík. Přitom je velice důležité, že žádné svědectví současníků samozřejmě nezná další řetěz historického vývoje, takže „mají-li současníci výhodu autopsie, potomci mají k dobru to, že znají souvislosti s následným vývojem.“⁵⁵ Současníci proto absolutně nemohou stanovovat svým následovníkům, jak o dějinných událostech mají soudit, neboť současníci postrádali hodnotící ideje naší přítomnosti.

2.3. Subjektivismus neznamená „vulgární subjektivismus“ a neúctu k pramenům

Viděli jsme, že obraz minulosti se Slavíkovi nevytváří u historika výlučně na podkladě obsahu pramenů, nýbrž za spolupůsobení vlastnictví příslušného souboru jeho kulturních ideálů, bez nichž by historik mnoho faktů v pramenech zkrátka nepostřehl. Z toho ovšem vyplývá závěr, že „subjektivismus plynoucí z rázu historického poznání nelze odstranit: Ujišťuje-li tedy historik, že jeho obraz minulosti je vybudován jen na znalosti faktů, respektive pramenů o faktech vypravujících, je to klam prýšticí z neujasnění otázky, co se děje v hlavě historikově a co se dalo v hlavě autora pramene, jenž událost zaznamenal.“⁵⁶

Empirický historik se podle Slavíka plete (Slavík hovoří přímo o chaosu), jestliže mu podsouvá obhajobu stanoviska, jako by snad historik mohl pracovat vůbec bez pramenů, protože prý lze všechno historické poznání nalézt na půdě vlastního subjektu. Takovéto ohrazení ze strany Slavíkova oponenta lze nejspíše přičíst polemickému zápalu obou protagonistů⁵⁷, neboť Slavík k tomuto závěru nezavdával příčinu a nezbytnost poctivé práce s prameny neuváděl nikdy v pochybnost. Soustředí své úvahy však na rozdíl od empirických historiků „Golloyvy školy“ také na výše zmíněnou druhou část historikovy tvůrčí činnosti, uvědomující si povahu pramenů: „Ale tyto prameny nespady z nebe! Tyto prameny jsou dílem lidí, kteří perem zafixovali, co viděli nebo aspoň slyšeli. A co zaznamenali? Historickou skutečnost. A co je ta „historická skutečnost“? Je to výsek z nekonečného

⁵⁴ Jan SLAVÍK, Dějiny a přítomnost, s. 632.

⁵⁵ Tamtéž, s. 631.

⁵⁶ Tamtéž, s. 649.

⁵⁷ V této souvislosti je zajímavé, jak Slavík shledává vysvětlení pro svoji tvrdohlavost a polemičnost (nejen ve vztahu k prof. Pekařovi, ale ještě více k Jaroslavu Bidlovi) i ve svých selských kořenech: „...*má podřipskoselská nátura nemohla naprosto snéstí feláctví.*“ Viz Jan SLAVÍK, Když minulo let padesát. Příhody a nehody historikovy v letech 1902-1952, in: Václav VEBER a kol., *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945 (Sborník studií – 3.)*, Praha: Karolinum 1995, s. 103. To jej, ovšem kromě i mnoha jiných vlastností, výrazně spojovalo právě s Pekařem, kterého Kalista charakterizuje jako historického romantika, pro nějž je ovšem silný rys subjektivismu zcela typický: „*Josef Pekař patří mezi tyto romantiky, neboť i u něho zakotvení v oblastech historických představuje se, jak jsem zase podrobněji ukázal ve své knize o něm, především co důsledek jistého pocitu osamocení, dostavivšího se, když – sám typický zemský synek – octl se dosti záhy v sociálním milieu značně rozdílném od prostředí venkovských statků a v duchovním světě postaveném na zcela jiných základech než kdysi svět jeho mládí. Všude tu romantismus – v tomto případě romantismus ve smyslu historickém – je jakýmsi myšlenkovým, citovým a volním svodem, který veškeru vnitřní sílu osobnosti svádí do oblasti historického zájmu a dává vyrůst z ní mocnému dílu dějezpětnému a dějepišnému.*“ Viz Zdeněk KALISTA, *Cesty historikovy*, s. 137.

proudu dění. Které výseky, které události člověk vybírá? Ty, o něž má zájem. A tento zájem je dán ideály lidstva nebo jeho částí."⁵⁸

Podezírat Slavíka z toho, že chce své poznání konstruovat pouze na rovině vlastního subjektu, bez ohledu na realitu pramenů, by bylo vážným neporozuměním tomu, co subjektivismem Slavík míní. Subjektivismus autora se nikterak nedotýká vlastní techniky práce s prameny, tj. určitého řemeslného základu a stavebního materiálu jeho tvůrčí činnosti, ale uplatňuje se všude tam, kde se ocitáme v úrovni nad samotnými těmito prameny. Tento subjektivismus se projevuje již v určující ideji, jejíž optikou dějiny nahlížíme a na jejímž základě vybíráme z nepřeberného a nekonečného historického materiálu takové skutečnosti, které považujeme za poznání-hodné, určujeme, co pro nás bude mít povahu fakt, a to vždy na základě důležitosti vzhledem k tématu našeho zájmu, tj. vždy na základě hodnocení. Každý historik přistupuje ke svým pramenům již s jistou představou o svém předmětu, s vlastními schémata a předpoklady, prameny pak představují zkušební materiál, který má historikův předpoklad potvrdit nebo vyvrátit. Lze pouze litovat, že praktické postupy bádání pak ovšem zpravidla nerespektují pravidla zásady „padni komu padni“, ale historik si všímá v pramenech jen těch fakt, která vytvářejí soulad s jeho předem pojatým schématem, ostatní není schopen vidět anebo je prostě ignoruje.

Historik totiž nikdy nedokáže zcela odolat mimovědeckým vlivům svého prostředí, i když o to samozřejmě musí bez ustání usilovat. Toto Slavíkovo tvrzení se vztahuje i na ty historiky (či právě na ně), kteří svoji povinnost objektivně zjišťovat pravdu usilovně deklarují. Slavík si všímá, že se mimovědecké vlivy přítomnosti uplatňují zvláště výrazně v souvislosti s revolučními událostmi: *„Revoluce, budící na jedné straně nadšení, na druhé vášnivý odpor, bývá nejčastěji matkou historických kryptogramů, to jest takových prací, jež líčí vzdálená období dějinná, ale tak, že autor uloží do tohoto ‚kritického obrazu minulosti‘ sympatie nebo antipatie k poměrům současným.*“⁵⁹ Nejvíce na práci historika působí vlivy a odlišnosti národnostní, náboženské, politické, osobnostní, sociální, třídní, ale třeba i generační či profesní.

Pro Slavíka je subjektivismus historika něčím, co nelze nikdy zcela odstranit a co naopak představuje předpoklad každého tvůrčího výkonu, půdou, ze které vyrůstá historikova invence a z níž jsou přenášeny hodnotící ideje do pramenného materiálu. Rozhodně je ovšem pro Slavíka nepřijatelný takový postup historického bádání, který uplatňuje selektivní výběr faktů na podkladě již předem pojatého stranického záměru, jenž se snaží zjednat prostor působnosti ať už sympatií či naopak antipatií projektovaných do

⁵⁸ Jan SLAVÍK, *Pekař contra Masaryk*, s. 618.

⁵⁹ Jan SLAVÍK, *Dějiny a přítomnost*, s. 653.

svého předmětu, neboť pak máme podle Slavíkových slov co dočinění se **subjektivismem v jeho vulgárním smyslu**. Uvidíme později, že právě tento vulgární subjektivismus uplatněný při zpracování zvolené historické látky, se stane kritériem našeho rozlišení „historie jako služby“ a „historie jako služby, jak tento rozdíl trefně pojmenoval Werstadt.

2.4. Pojmy, které jsou obsahově proměnné v čase, je třeba vyložit a střežit se anachronismů

Rezignace na potřebu teorie dějin při technické práci se podle Slavíka u historika uplatňujícího „metodologický naturalismus“ (rozumí tím hromadění fakt ve snaze rekonstruovat minulost „jak byla“) ukáže ihned, *„jakmile náš historik od svého zjišťování, jak se to stalo, postoupí k pojetí dějin a má provést hlubší soud o dějinách, kdy má historické události hodnotit, popřípadě vytknout jejich smysl.“*⁶⁰ V této chvíli vystoupí najevo neujasněnost pojmů.

Slavík upozorňuje, že pojmy jako národ, demokracie či stát nejsou něčím samozřejmým, co by se obešlo bez soustavného vymezování, neboť jinak zůstávají přístupny lidovým představám, které jim vtisknou svůj vlastní obsah (to je zvláště nebezpečné u oněch základních pojmů, které jsou sice nejsložitější, ale kterým „rozumí přeci každý“). Naopak, bez ujasnění právě těchto pojmů, bez postihnutí podstaty jejich vzniku a následného vývoje, není myslitelná žádná rozumná diskuse o nich, neboť každý takový pokus nevyhnutelně vede pouze k novému nedorozumění a dalšímu znejasňování předmětné skutečnosti historického bádání, kdy se dokonce často nakonec věcný problém zcela vytrácí. Pekařovi Slavík vytýká právě to, že „zapomíná“ čtenáře informovat o tom, jaký obsah přikládá mnohým svým stěžejním pojmům (národ, národnost či národním vědomí), neboť kdyby tak učinil, nemohl by podle Slavíka nadále odmítat výrazný přínos husitské revoluce třeba českému národnímu vědomí (národní vědomí se u Slavíka může prosadit pouze tehdy, když každého člena národa prostoupí a zachvátí společná idea).

Slavík vyložil problém pojmu na příkladě demokratismu. Odhlédneme-li od posuzování minulých dějinných epoch na podkladě prostého obsahového určení demokracie jako „vlády lidu“, kdy je pak vývoj demokratismu posuzován pouze hlediskem toho, do jaké míry drželi v ruskou vládu velcí aristokraté, a budeme-li význam pojmu demokracie chápat odlišně, totiž jako „úsilí o lepší zřízení, o lepší správu v lidské společnosti“, a pokrok ideje demokratismu pak spatřovat též „v propracovanosti administrativy a soudnictví, bezpečnosti osobní a majetkové“, může i husitská revoluce na

⁶⁰ Jan SLAVÍK, *Dějiny a přítomnost*, s. 629.

základě jejího dlouhodobého výsledku nést přízvisko „demokratická“.⁶¹ A to i navzdory tomu, že stejně jako každá revoluce přináší s sebou z hlediska osobní a majetkové bezpečnosti dočasně zhoršenou situaci, kterou zaznamenají samozřejmě ve svých výpovědích účastníci těchto dějinných událostí. Jejich svědectví se posléze stávají pramenem historiků, kteří však nemohou pouze na jejich základě vynášet své soudy, neboť historik je povinen zkoumat dějinný jev z hlediska jeho dlouhodobého účinku. Slavík zdůrazňuje, že idea demokracie chápaná především tedy jako obtížná otázka administrativní techniky nedošla svého uskutečnění dosud ani v podmínkách Masarykovy republiky, takže by bylo bláhové hledat ji v této hotové podobě v 15. století. Důležitá je ovšem Slavíkovi snaha realizovat alespoň některé zásady ideje demokratismu.

Na uvedeném příkladu můžeme pochopit, jak velice problematická je slepá důvěra empirických historiků ke svým pramenům. Učiní-li historik na podkladě úředních záznamů (samy o sobě prameny krajně objektivní) zpravujících historika o zvyšujících se odvodech poddaných, o narůstající robotní povinnosti, nebo o útisku ze strany vrchnosti, takový závěr, že podmínky selského stavu byly na počátku 18. století téměř nesnesitelné, nedobere se podle Slavíka pravdivého poznání, pokud zároveň nevezme do úvahy, že se s tímto obrazem bezvýhodné bídy naprosto neslučuje již zběžný pohled na dobrý stav sedláckova hospodářství, tedy jeho hospodářských budov či obdělávaných polí, ale též na vyšší stupeň jeho osobní a právní bezpečnosti či pracovní kultury. *„Poměr mezi středověkým zemědělcem doby Karla IV. a sedlákem z počátku 18. století je asi týž jako mezi nigramotným pasákem karpatských salaší a uvědomělým dělníkem průmyslových továren,“*⁶² nepochybuje Slavík. Sedlák není Slavíkovi něčím odvěkým (to je zemědělec, člověk živící se obděláváním půdy), nýbrž pojmem, který přísluší jen zemědělci vyznačujícím se vyšší disciplínou, pravidelnou kalkulací zpeněžení svých plodin, odbytem přebytků ze svého hospodářství ve městech, apod. Projevy nespokojených sedláků, spory s vrchností, bouře, požadavky vyšších svobod Slavíkovi nepramení z deprivace, ale naopak z nárůstu sebevědomí, touhy po lepším životě, které se odvíjí z pokročilejších životních podmínek a kultury lidstva vůbec. *„Objektivní poměry, v nichž žil sedlák koncem 18. století, byly mnohem lepší než středověkého zemědělce. Mění se však duše sedláckova. Nechce snášet, co dříve snášel.“*⁶³ Ve stejném duchu na druhém sjezdu československých historiků Jan Slavík hájil

⁶¹ Jan SLAVÍK, Pekař contra Masaryk, s. 620.

⁶² Jan SLAVÍK, Dějiny a přítomnost, s. 650.

⁶³ Tamtéž, s. 651.

stanovisko: „téze, že po třicetileté válce přišla selská bída, která potom byla odstraněna reformami shora, nedá se držet.“⁶⁴

Nelze ovšem do vzdálených dějinných údobí přenášet naše ideje, kupříkladu moderní ideál svobody, neboť tehdy si nesamostatný zemědělec svoji osobní svobodu zdaleka necenil tolik, jako jeho potomci, ba dokonce lze říci, že pro něj představovala ohrožení existenčních podmínek. Pokud se historik dopouští tohoto prohřešku, je to příklad anachronického uvažování. Před nebezpečím anachronismů má historika ochránit sociologická znalost společenských jevů, poskytující historikovi jistější a správnější obecné pojmy. Na základě seberozsáhlejší pramenné materie totiž nelze vytvořit pravdivý obraz minulosti, pracuje-li historik s nepřesnými pojmy.

2.5. Pojetí náhody jako „dějinného činitele“ pramení z nízkého stupně porozumění přítomnosti

Pekařovo hodnocení husitské revoluce do sebe promítá jeho nechuť k revolučnosti vůbec, která byla podle Slavíka ještě posílena, když „události za světové války dopadly zcela jinak, než Pekař předpokládal a hlásal“.⁶⁵ Pekař totiž věřil v sice oslabení, ale přesto v zachování Rakouska, takže namísto státní samostatnosti se za války zastával požadavku federálního uspořádání. Slavík tak upozorňuje, že nyní této velmi sebevědomé individualitě, jakou Pekař bezesporu byl, slouží následné vysvětlení událostí z náhody jako rozhodně přijatelnější a snesitelnější východisko z nepříznivé situace, než otevřené přiznání chybného odhadu situace, které ve skutečnosti rezultovalo z nedostatečného porozumění soudobým dějům. Důležité ovšem je, že příčina tohoto omylu tkví podle Slavíka v principální neochotě přijmout do svých úvah rovněž poznatky ostatních společenskovědních oborů, především sociologie, tedy uplatnit při svém bádání interdisciplinární hlediska.

Náhoda je u Pekaře ovšem principem vysvětlení více historických událostí než pouze vzniku samostatného československého státu. Nalézáme jej třeba i v případě předrevolučního dění husitského, tedy i tam, kde by nám podle Slavíka mnohem lépe mohla posloužit historie revolucí svým postihováním nápadných podobností jednotlivých vývojových etap tohoto jevu. Namísto toho představoval Pekařovi jednu z důležitých příčin nástupu husitské revoluce fakt, že v předhusitské době u nás vládl „nezcela normální král“ Václav IV. Takovéto nacházení příčiny revoluce v osobním profilu vladaře není ovšem žádným Pekařovým specifikem, ale naopak velice obvyklým postupem „idealistických dějepisců“. „To, co Pekař vykládá o králi Václavovi a jeho vládě, vypravuje se s nepatrnou obměnou o všech

⁶⁴ Antonín KOSTLÁN, *Druhý sjezd československých historiků (5.-11. října 1947) a jeho místo ve vývoji českého dějepisectví v letech 1935-1948*, Praha: Akademie věd 1993, s. 128.

⁶⁵ Jan SLAVÍK, *Pekař contra Masaryk*, s. 612.

panovnících před revolucí (slabochem byl Kapetovec Ludvík XVI., obmezencem byl Romanovec Mikuláš II. atd.)".⁶⁶ Slavík se snaží ukázat, „jak úzce souvisí Pekařova filosofie dneška s filosofií minulosti“, jak má filosofie „náhody“ velmi subjektivní kořeny.⁶⁷

⁶⁶ Jan SLAVÍK, Pekař contra Masaryk, s. 614.

⁶⁷ Zajímavá kritika vysvětlování vzniku samostatného státu z „náhody“ se na prvním sjezdu historiků objevila u Václava Chaloupeckého, nejpřednějšího z Pekařových žáků, podle kterého se otázka československá posunula na místo, které až doposud zaujímal u historiků problém státoprávní: „Vzdálenějším pozorovatelům nebo lidem méně zasvěceným by se mohlo zdát, že vznik československého státu byl toliko šťastným využitím situace na konci světové války. A s tímto prostoduchým názorem setkáváme se najednou i u historiků, kteří se domnívají, že historie československého národa se počíná teprve rokem 1918. Neuvědomují si, že **historie nezná takovýchto náhod**, neuvědomují si, že také **idea československého národa a státu má svůj staletý růst a že rok 1918 je pouze jeho vyvrcholením.**“ Viz Václav CHALOUPECKÝ, Přítomnost učitelkou minulosti, in: František Kutnar (ed.), *První sjezd československých historiků 1937. Přednášky a debaty*, Praha: Československá historická společnost 1938, s. 35.

3. PROMĚNY HISTORICKÉ OBCE NA POZADÍ VZTAHU HISTORIE A PŘÍTOMNOSTI – HISTORIE SLUŽBOU NEBO SLUŽKOU?

Již ve Slavíkově stati *Pekař contra Masaryk* si nelze nevšimnout ironického podtónu autorova titulování Pekaře univerzitním profesorem, který zaznívá za zdánlivou uctivostí jako důsledek současného poukazování na skutečnost, že Pekař roku 1927 znovu vydal bez jakéhokoliv dodatku svůj spisek *Masarykova česká filosofie* z roku 1912. Pekař tedy nepovažoval vůbec za nutné kriticky zhodnotit a zahrnout do svých úvah řadu podstatných prací, které Masaryk v daném meziobdobí publikoval (*Russland und Europa*, 1913; *Nová Evropa*, 1918; *Světová revoluce*, 1925), a které podle Slavíka mohly pomoci překlenout mnohá dosavadní nedorozumění v náhledech, ukázat, že oba profesoři hovoří zcela jinou řečí. Pro Slavíka „velmistr oboru Pekař“ nyní ovšem tímto krokem demonstroval, že nerespektuje dokonce ani své vlastní vědecké zásady práce historika, který se má obeznámit s pokrokem bádání v dané oblasti předmětu vlastního vědeckého zájmu, především ale poukázal na subjektivní přístup Pekaře, který dal tímto transparentně najevo, že nezakládá svůj názor výlučně na kritické práci s prameny.

Nejednalo se přitom samozřejmě pouze o tuto jednu brožuru, ale celá tato epizoda Slavíkovi zapadala především jako jeden střípek do mozaiky celkově již nevyhovujícího provozu historické univerzitní vědy. Ten se vyznačoval zejména trendem uzavírat svůj obor stále více do rámce jakési úzké „cechovní organizace“, která jen velice neochotně přijímala jakékoli metodologické inovace. Univerzitní historická věda se tak již zdaleka v očích Slavíka, ale ani řady jiných jejích kritiků ze 30. let, nepojila s onou progresivitou a moderností, jež pro ni byla charakteristickou v době Gollova profesního začátku, tj. v době po rozdělení univerzity před půlstoletím, ale měla nyní v očích kritiků naopak mnohem spíše podobu zkostnatělé instituce, jež žárlivě střežila zavedený provoz historického řemesla a vyznačovala se přísně střeženou reprodukcí elitních představitelů oboru⁶⁸.

Nutnou podmínku toho, že si kritici mohli dovolit vyslovovat své výhrady, představovala přitom skutečnost, že jim příhodné podmínky první republiky umožnily vymanit se z existenční závislosti na akademických pozicích v akademické sféře a profesně se realizovat v mimouniverzitních odborných institucích.⁶⁹ V případě Slavíkově byl touto institucí Ruský zahraniční historický archiv zřízený při ministerstvu vnitra.⁷⁰

⁶⁸ Blíže k tomu Jiří ŠTAIF, Jan Slavík a „necechovní“ diskurz. Sociální dějiny mezi světovým názorem, historickým konceptem a historikovým habitem, in: *Jan Slavík - Život plný střetů*, s. 88n.

⁶⁹ „V Německu a u nás dějepisné odbornictví bylo většinou spojeno s učitelskou činností na vysokých školách. Tato okolnost působila silně na práce učenců státem zaměstnaných a státem placených. Na jejich volbu témat i jejich zpracování má zřejmě vliv učitelský úřad, který při veškeré „akademické svobodě“ je dalek od volnosti těch šťastných historiků, jimž poměry dovolují, aby byli soukromými, společensky i hmotně nezávislými učenými.“ Viz Jan SLAVÍK, *Dějiny a přítomnost*, s. 654.

⁷⁰ K Ruskému zahraničnímu historickému archivu blíže: Lukáš BABKA, Jan Slavík a osudy Ruského zahraničního historického archivu, in: *Jan Slavík - Život plný střetů*, s. 225-247.

Roku 1937 již odborná historická veřejnost výrazně pociťovala nedostatečnost stávajících východisek a symbolicky navíc začali ze života odcházet i dosud čelní představitelé vědeckého života, Josef Pekař, T. G. Masaryk či F. X. Šalda, což ještě umocňovalo pocit jisté dezorientace. Na druhou stranu však již byla plně uvolněna cesta novému hledání metodologických východisek vlastní disciplíny a promýšlení otázek vztahu aktuální přítomnosti ke svému vědnímu oboru, což se stalo také významným tématem obou sjezdů československých historiků v letech 1937 a 1947.

3.1. Slavíkova kritika anarchického období českého dějepisectví

Z hlediska předsjezdové diskuze měla veliký význam Slavíkova stať *Soumrak anarchického období českého dějepisectví?*, která identifikovala slabá místa stávajícího provozu československé historické vědy, nekoncepčnost, nahodilost její práce či promítání osobních vazeb do oblastí komunikace výsledků historicko-vědeckých podniků. Byla zde konstatována zásadní nedostatečnost stávajícího institucionálního a organizačního rámce historického bádání a Slavíkův hlas do značné míry udal tón i následnému sjezdovému setkání historiků.

Přesvědčení o anarchičnosti soudobé československé historické vědy se u Slavíka spojovalo se dvěma základními rysy. Prvním z nich byla technická stránka historické vědy, nízký stupeň její organizovanosti a plánovitosti. Druhý znak poté představovala anarchie ideová, která se projevovala nedostatkem ujasněnosti teoretických základů historického poznání. S touto druhou stránkou jsme se již seznámili detailně v předchozí části věnované metodologickým úvahám Slavíka, a proto se podívejme nyní blíže na první aspekt.

Slavík si uvědomuje, že se nelze vymanit z vlivu přítomnosti, z naší situovanosti v konkrétních podmínkách historikova prostředí, v důsledku čehož i historická věda musí být schopna a ochotna živě reagovat na nové otázky, které jejímu bádání nastolují aktuální společenské a zejména hospodářské poměry. Spolu s proměnou těchto vnějších podmínek je vždy nucena procházet proměnou i samotná technika a organizace vědeckého bádání, neboť v Slavíkově chápání se historiografie nevyvíjí sama ze sebe, ale její pokrok vždy úzce souvisí s rozvojem celkových společenských poměrů, či dokonce lze konstatovat, že podoba bádání v sobě vždy nese určující otisk společenských a hospodářských poměrů: „*Padesátiletí, předcházející naší přítomnosti, bylo právem nazváno obdobím anarchického kapitalistického hospodaření. Těmto povšechným poměrům doby odpovídá neméně anarchický způsob práce v oboru historické vědy.*“⁷¹

⁷¹ Jan SLAVÍK, *Soumrak anarchického období československého dějepisectví?*, in: *Dějiny a přítomnost* 1, 1937, č. 1, str. 5.

Ačkoliv vedoucí představitelé historické vědy hovoří o periodě drobné kritické práce, která má ediční práci a vydáváním kritických monografií připravit půdu budoucím velkým syntézám, schází především soudobé historické vědě podle Slavíka vyšší společný cíl, což má pak za následek, že z dosavadního jejího provozu zeje obraz bezplánovitosti a chaotičnosti, kdy *„historik může začít velké a nákladné dílo a po jednom nebo dvou svazcích bez vážnějších příčin přikročit k práci jiné nebo trávit s úředním titulem dějepisce dlouhá léta doživotní neplodností.“*⁷² Vlastní jádro těchto nedokončených projektů přitom nelze hledat ve výmluvách na nedostatek finančních prostředků či nedostatek odborných pracovníků. Nevyhovující výchova budoucích historiků je totiž již pouze nekvalitním ovocem, které sklízíme ze stromu anarchického provozu dějepisectví, jehož hlavní starostí bývá ubránit svoji pozici před nástupem jiných schopných badatelů v témže oboru, když je na ně nahlíženo především jako na nevíтанou konkurenci.

Monografické studie se vyznačují velikou volností výběru témat, takže je ve výsledku tento výběr vystaven především působení libovůle a nahodilosti. Do oblasti historické kritiky se pak hluboké rysy anarchičnosti promítají tím, že mnozí historici považují kritiku spisů svých profesních kolegů za zbytečnost, a tomu plně pak odpovídají rubriky referátů, kterým opět chybí zřetelný koncepční základ. Kritika je podle Slavíka odbornou historickou veřejností vykládána naprosto chybně, neboť *„není-li zcela kladná, pochvalná, chápe se jako nepřátelství a ponížení autora. Zde nejvíce zavání hniloba starého cechovnictví, kde nerušený život, vykupovaný opatrnickým soužitím se sousedy byl nejen životním ideálem, nýbrž i podmínkou kariéry“.*⁷³

Výrazná materiální podpora ze strany nového státu a zakládání nových odborných institucí obírajících se historickou vědeckou prací, představují Slavíkovi výraz změny politických a hospodářských poměrů po převratu roku 1918. V historické vědě ztratil historický seminář filosofické fakulty Univerzity Karlovy onu dosavadní aureolu jediného vskutku odborného vědeckého pracoviště historiků a se vznikem Masarykovy univerzity v Brně a Komenského univerzity v Bratislavě došlo jednak k prostorovému rozšíření univerzitního bádání, ale vedle toho také k rozdrobení badatelské činnosti do stále početnější sítě archivních pracovišť. Právě toto větší přenášení historické vědy na půdu archivů, tato postupná demokratizace historického bádání, oslabuje pozici univerzitních historiků, jejich *„absolutisticko-monarchistické postavení a výhradní rozhodování o podnicích vědeckých“*, a

⁷² Tamtéž, s. 5-6.

⁷³ Tamtéž, s. 7-8.

přináší tedy mnohem menší míru jak ideové, tak hmotné závislosti historiků na univerzitním prostředí.

V tomto obecnějším rámci proměn pak roku 1935 došlo i ke vzniku celostátní Historické společnosti, která byla uvedena v život uspořádáním prvního sjezdu československých historiků v květnu roku 1937. V tomto kroku Slavík spatřoval výrazný příslib obratu od popisovaného chaotického „anarchického“ dějepisectví, jež nelze podle něj překonat jiným způsobem, než nahrazením představy historika jako vynikající badatelské individuality výraznější plánovitostí a příklonem ke kolektivistickým metodám práce.

3.2. Volání po proměně vztahu historie a přítomnosti na prvním sjezdu historiků - „historie jako služba“

Provokativní stanovisko Jana Slavíka ke stávajícímu provozu československé historické vědy se na sjezdovém jednání dočkalo značného ohlasu. Ovšem již před Slavíkem hovořil B. Mendl o „neblahém dědictví aristokratismu Gollova“, který vyplýval z vědomí institucionální nadřazenosti a výlučnosti, jež byla odvozena z prestiže, se kterou byla v českém prostředí tradičně spojována držba univerzitní stolice. Univerzitní historici se pak pochopitelně ve své většině nestavěli s nadšením ke vzniku podobných institucí, jakou ztělesňovala Československá společnost historická, neboť v nich spatřovali výrazné ohrožení své dosavadní reputace ve společnosti. Rovněž byly z jejich strany přijímány se značnou nelibostí jakékoliv kritiky tradičních forem organizace historické práce, které se pokoušely činit bilanci tehdejšího stavu české historiografie a promýšlet též možné směry jejího dalšího vývoje. Dosavadní formy styků a kontaktů historiků se konzervativnímu pohledu představitelů univerzitní vědy jevily jako zcela postačující a potřebu výměny názorů na sjezdech či dokonce volání po celkových změnách ve vědecké oblasti pokládali za zbytečnou, či přímo osobně nepřátelsky motivovanou. Nakonec tedy ale přeci jen došlo k založení Československé historické společnosti, třebaže původně měla tato oborová organizace sloužit výlučně reprezentaci československé historické vědy na zahraničních odborných konferencích.

I když primárním záměrem prvního sjezdu mělo být především zhodnocení dosavadní vědecké historické práce předchozích generací historiků, nezůstávalo promýšlení vztahu historie a přítomnosti, a s tím spojené potřeby vytyčit postup historického bádání a jeho cíle, rozhodně stranou pozornosti zúčastněných historiků. Dokonce můžeme říci, že volání po sepětí historie a přítomnosti, ba dokonce, jak jsme viděli u Werstadta, po novém chápání **historie jako služby** veřejnosti, zaznívá v mnoha sjezdových referátech a následných diskusních příspěvcích. Intenzivně je navíc pocítována potřeba postavit historickou vědu na nový organizační základ,

aby se tak mohla stát prospěšnou právě z hlediska lepšího zvládnání naléhavých problémů demokratické československé republiky.

Konkrétní úkoly sjezdu v návrhu Jaroslava Prokeše byly shrnuty do dvou skupin otázek. Z našeho hlediska tu méně významnou představovala revize ediční práce a otázky související s vnitřní organizací historické práce.⁷⁴ Druhý okruh byl však věnován problému filosofického zakotvení dějepisné práce a poměru J. Golla a jeho školy k filosofii dějin. Její potřebnost a užitečnost, jak jsme viděli v první kapitole, Goll v zásadě popřel již v osmdesátých letech 19. století a i stoupenci Gollovi v pojetí dějinné filosofie jako nebezpečného semeniště historických omylů a záměrných pochybení, následovali příkladu svého učitele. Prokešova generace však již zaujímala mnohem vstřícnější postoj k filosofickým východiskům historiografie, jenž pramenil zejména ze zmíněného odlišného chápání vztahu vědy k potřebám soudobého života.

S tím pak úzce souvisela i intenzivně pocitovaná potřeba, doplnit analytickou vědeckou produkci chybějícími pracemi povahy syntetické. Vědecky spolehlivě vyšetřené historické skutečnosti jsou samozřejmě stále považovány za nezbytný základ každého filosoficko-dějinného konstruktů, avšak již se považuje jako dále neúnosné, donekonečna odsouvat pro jednotlivé monografie mapující malé komplexy historických fakt „*onu historicko-filosofickou konstruktivní práci, která je potřebou samotné vědy, nemá-li se utopit v moři více méně mrtvých objevů řemeslného odbornictví a ztratit kontakt se životem a význam pro život. Neboť život společnosti, národů, generací má nutně potřebí takové orientace ve vývoji, takového výkladu a zhodnocení dějinných sil, z nichž vznikla přítomnost a jež ukazují do budoucnosti.*“⁷⁵

K. Stloukal charakterizoval ve svém úvodním referátu nazvaném *Hlavní proudy v současné historiografii* proměnu názorů na některé zásadní otázky historické vědy a zejména se pokusil zhodnotit vztah české historiografie k filosofickým otázkám. Jako protiklad vůči gollovskému odmítání významu filosofie pro historii, charakterizoval dnešní směřování naopak jako historii filosoficky orientovanou, přičemž důraz položil na směr novokantovské badenské školy, zdůrazňující rozdíl mezi vědami nomotetickými (přírodní vědy, ale třeba i sociologie), a tzv. vědami idiografickými (kulturními, především věda historická).⁷⁶ Z metodologického rozlišení věd Stloukal ovšem vyvodil definitivní rozlukou dějepisu od sociologie. Odsouzena byla i „bojující věda“ v Německu, a rovněž marxistická filosofie, když teze dialektického materialismu Stloukal ohodnotil jako jednostrannou

⁷⁴ Bliže k prvnímu sjezdu Antonín KOSTLÁN, *Druhý sjezd*, s. 37-48.

⁷⁵ Jaroslav WERSTADT, O filosofii českých dějin, in: František KUTNAR (ed.), *První sjezd*, str. 44.

⁷⁶ „Kdežto vědy přírodní tíhnou vlastní svou povahou k zákonitosti, sledující obecné rysy vývoje, úkolem věd historických není zjišťovati obecnost a zákonitost, nýbrž naopak jedinečnost ve vývoji. (...) Zákonitost, k níž dospívají vědy přírodní abstrakcí, nemůže už proto býti úkolem dějepisu.“ Viz Karel STLOUKAL, *Hlavní proudy v současné historiografii*, in: *První sjezd*, s. 19.

ideologii a historický materialismus za směr překonaný, který neprokázal svoji výkonnost ani v praktické oblasti.

Přestože tak Stloukalův postoj nakonec vyzněl spíše jako podpora dosavadních filosofických základů historické vědy, směřuje i zde rozhodná kritika na Gollovo heslo „historie pro historii“. V rámci obecných přeměn historické obce se Stloukalovi jeví jako naléhavá naopak (blíže nespecifikovaná) „*nutnost přiblížit vědu aktuálním potřebám života.*“⁷⁷

Protože však na tento úvodní referát nenavazovala v programu sjezdu diskuse, nemohl Slavík vyjádřit své nesouhlasné stanovisko a obhajovat pozice sociologizujícího dějepisu. Ke Stloukalově negativnímu hodnocení historického materialismu a sociologie se tedy podrobně vyjádřil až po sjezdu v článku *Marxistické pojetí dějin a historická věda*, kde sice podpořil tezi o neudržitelnosti dialektického materialismu, ale historický materialismus představil jako teorii, která je schopna plnost dějinného vývoje postihnout mnohem lépe než teorie idealistických dějepisců. Hlavní důvod tohoto Slavíkova přesvědčení spočíval v mnohem otevřenějším přístupu marxistů k otázkám přítomnosti a neustupování ani před prognózami vývoje budoucího: „*Historický materialismus tedy nejen není směr překonaný, nýbrž stojí stále ještě před úkolem odstraniti mrtvý akademismus historiků, bezmocných cokoli vyložit, obrátí-li se na ně lidstvo se svými přítomnými nesnáze.*“⁷⁸ Právě v této své prognostické funkci, se kterou je bytostně spjata, se ukázala marxistická historiografie Slavíkovi mnohem spolehlivější než tzv. idealistická historiografie, do které řadí i Gollovu školu. Budoucnost pro Slavíka totiž představuje nejkompetentnějšího soudce nad historikem.

Konstatování relativní úspěšnosti marxistické teorie vývoje společnosti Slavík zakládá především jako odpověď na otázku, „*jak se historikové se svou historickou metodou, zejména pak se svým dějinným pojetím osvědčili, když byli postaveni před úkol, aby vyložili z minulosti veliké události své doby.*“⁷⁹ Ovšemže takovou velikou událostí, která mohla nejlépe prověřit a porovnat hodnověrnost a platnost idealistického a marxistického výkladu se Slavíkovi v předvečer druhé světové války, jejíž možný příchod je již v článku zvažován jako reálná možnost („*Damoklův meč nové planetární války visí nad hlavou*“), stála otázka vzniku světové války první.

Idealističtí dějepisci vysvětlovali vznik tohoto planetárního konfliktu porušením neutrality Belgie a Lucemburska Německem. Toto vysvětlení prostřednictvím víry ve „*zpuštěného prušáckého ducha*“ ale Slavíkovi ztělesňuje pouze ryzí „*idealistickou mytologii*“. „*Není tu*

⁷⁷ Srov. Antonín KOSTLÁN, *Druhý sjezd*, s. 39.

⁷⁸ Jan SLAVÍK, *Marxistické pojetí dějin a historická věda*, in: *Dějiny a přítomnost* 1, 1938, č. 2, s.154-155.

⁷⁹ Tamtéž, s. 138.

nejmenší zmínky o vnitřních, zejména hospodářských změnách, o hospodářském soupeření o světové tržišťe a společenských změnách v obyvatelstvu celé Evropy.“⁸⁰ Evropské státy ztělesňují podle Slavíka v tomto vysvětlení jen neměnné figury, které se buď přátelsky sdružují, anebo se nepřátelsky ohrožují, aniž by přitom idealističtí dějepisci nahlédli, že válka je sociologický jev, který je třeba nejprve vyložit, než historik přistoupí k dynamické stránce daného jevu, k hledání jeho příčin. Dokonce i po dvaceti letech je tak světový vojenský konflikt podle Slavíka naivně redukován na chyby špatně počítajících diplomatů a na pruský militarismus.

A Slavík dává v této stati, ve které asi nejvíce z celé své tvorby oceňuje produktivitu marxismu,⁸¹ průchod i své skepsi nad akademickou historickou vědou, když upozorňuje, že výklady vážených idealistických akademických historiků zde podlehly ve své schopnosti vyložit příčiny válečné situace marxistům, kteří příznačně nebyli katedrovými historiky. Slavík činí závěr: „Osvědčila se tu nevývratně základní a nejstarší these marxistického pojetí dějin: historik může správně vykládati minulost, chápe-li přítomnost.“⁸² Jelikož ovšem akademičtí historici v působení přítomnosti spatřují nebezpečí zanášení vědy anachronistickými výklady minulosti, „zní jejich rada opačně: ‚pryč od přítomnosti, aby neovlivňovala tvé soudy o minulosti!‘“.⁸³ Slavík si ovšem všimá, že významnou roli hraje též psychologická rozdílnost obou táborů historiků, nakolik příchod daného jevu toužebně vyhlízejí, či se jej naopak snaží všemožně popírat, neboť „tendenci ke společenské změně postřehne spíše ten, kdo má na této změně účast. Za to bývá pro takové zjevy slep ten, kdo nemá zájmu na tom, aby se společenské řády změnily.“⁸⁴ Proto buržoazní historici (Slavík v této stati do určité míry přebírá i marxistický slovník) nechápou tendence své doby a nechtějí vidět ani to, co jim nevyhovuje, ale co se již stalo skutkem, a patří do historie.

⁸⁰ Tamtéž, s. 140.

⁸¹ Slavíkův příznivý postoj k marxismu je výrazně pragmatický, ovšem rozhodně nelze o Slavíkovi prohlásit, že byl marxistou, a to ani na konci 30. let, kdy měl k tomuto smýšlení nejbliže. To naposledy ukázal na základě čtyř základních znaků marxismu, jak je analyzoval Lutz Raphael, Jakub Rákosník: „Slavík nikdy neredukoval dějiny na třídní boje a neomezil se jen na hospodářskou motivaci historických aktérů. Dějiny sice nepochybně považoval za pokrokový emancipační proces, ale komunistická revoluce pro něho neznamovala konec dějin, jak předpokládá marxistická teleologie. Byl si rovněž velmi dobře vědom jistého determinismu mezi základnou a nadstavbou, pokud užijeme marxistický žargon, ale zároveň nikdy neupadl do osidel jednostranného výkladu, kdy nadstavba je jen obrazem základny. Zjevně byl ochoten kulturním, resp. duchovním momentům přiznat podstatně větší autonomii, než jak předpokládá marxistický ekonomický monismus.“ Nakonec tak Rákosník jediný nepochybně společný znak s marxismem nalézá v nároku na univerzalistický výklad lidských dějin (jenž ovšem není vlastní pouze marxismu): „Slavíkův demokratizační proces je nepochybně procesem planetárním, universalistickým.“ Jakub RÁKOSNÍK, Jan Slavík marxistou?, In: Jan Slavík - Život plný střetů, s. 154-155.

⁸² Slavík cituje na podporu tohoto svého stanoviska rovněž Masaryka, když v *Otázce sociální* ke vztahu historie a přítomnosti uvádí: „...historii není jen minulost a minulost co možná nejdlejší, nýbrž také minulost nedávná, tedy – přítomnost. A pravím přímo: kdo nerozumí tomu, v čem žije, kdo nechápe okolí svého a své doby, ten nerozumí době starší a nejstarší ... Pravá historie záleží v pozorování a v pochopování všeho toho „známého“, tj. de facto neznámého života, jenž nás obklopuje, v němž a jímž žijeme sami a jen právě proto naši pozornosti uniká. Kdo tak pozorovat a studovat bude přítomnost, nalezne v ní minulost.“ Viz Jan SLAVÍK, *Marxistické pojetí dějin a historická věda*, s. 144.

⁸³ Tamtéž.

⁸⁴ Tamtéž, s. 145.

Historický materialismus podle Slavíka dobře ukázal, že pro výklad minulosti je třeba znát vznik a změnu společenských jevů, o nichž historik mluví, že je třeba konstruovat své poznání minulosti na základě sociologické znalosti pojmů. Slabiny historického materialismu spatřuje Slavík v neudržitelnosti učení o zbídačení proletariátu či v elementárním učení o třídním boji, avšak při objektivním srovnání výkladu historického procesu a z hlediska osvětlení tendence, kam vývoj lidstva směřuje, představuje marxismus teorii nejúspěšnější. Vytýká-li se historickému materialismu schematičnost, upozorňuje Slavík, že paradoxně nejvíce se schémata operuje „realistický“ historik, který si na rozdíl od teorie historického materialismu neuvědomuje, jak jsme mohli vidět výše, že pojmy jako stát, náboženství, sedlák, válka apod. představují pojmy v „pohybu“.

Slavík zdůrazňuje, že není po nikom žádáno, aby spekuloval o budoucnosti, „nikdo neřádá, aby historik prorokoval, nýbrž aby řekl svůj názor o nejbližší minulosti a tím dal klíč k pochopení přítomnosti i nejbližší budoucnosti“.⁸⁵ I v historických vědách se podle Slavíka „vědec přidržuje té teorie, která dovede dáti poměrně nejvíce uspokojivé odpovědi na otázky, které lidstvo zajímají“.⁸⁶ Slavík se tedy v návaznosti na Stloukalův referát pokusil rehabilitovat marxistický historický materialismus jako teorii, která se vyznačuje velice dobrou schopností udržovat provázanost historického výkladu, přítomnosti a prognózy budoucího vývoje. Koexistence těchto tří složek je právě na konci třicátých let vnímána jako stále důležitější.

Vraťme se ovšem k sjezdovému jednání. Vztahu historie a přítomnosti se věnoval ve svém referátu *Přítomnost učitelkou života* i Václav Chaloupecký, který oživil a rozvinul mnohé myšlenky Slavíkových metodologických úvah z přelomu dvacátých a třicátých let. Převrácením tradičního vyjádření „historie je učitelkou života“ demonstroval rovněž Chaloupecký, nakolik přítomnost vstupuje do našeho pojmání minulé skutečnosti, takže tento aspekt musí být připravena reflektovat ve své činnosti i historická věda. Zájem doby podle Chaloupeckého vždy vtiskuje dějepiscectví určitý charakter, dříve dynastický či státoprávní, v době první republiky by se pak ústředním tématem historických prací měla podle jeho mínění stát otázka československá.⁸⁷ Navazující debata pak plně potvrdila obecný souhlas historiků s tímto Chaloupeckého úkolem dnešní doby.

Werstadtův referát, který nesl název *O filosofii českých dějin* a který se zaměřoval na pojetí filosofie dějin Palackého, Masaryka a Pekaře jsme si již představili v kapitole o různých podobách vztahu filosofie

⁸⁵ Tamtéž.

⁸⁶ Tamtéž, s. 153-154.

⁸⁷ Srov. Václav CHALOUPECKÝ, *Přítomnost učitelkou minulosti*, in: *První sjezd*, s. 35.

dějin a přítomnosti. Viděli jsme, jak Werstadt formuluje i svoji výzvu, aby se historie jako jedna z vědeckých oborů nebála učinit ze sebe službu (národnímu) životu. V kontextu celkového jednání sjezdu je patrné, že tento hlas není vůbec ojedinělý, ale stává se jakýmsi refrémem příspěvků mnoha historiků, zejména těch věkově mladších.⁸⁸ Antonín Kostlán formuluje tuto myšlenku dokonce jako „služebnost ve prospěch státní ideologie první republiky“.⁸⁹ V době ohrožení ze strany německého nacistického státu se tato služebnost stávala nutnou praktickou potřebou, a to nejen z důvodu zdárného fungování a rozvoje, ale již kvůli pouhému zachování samostatného československého státu.

Přesto se však žádný z uvedených postojů dosud nedostává do roviny požadavku historie jako služby, tedy takového pojetí historie, které se již plně ocitá v zajetí svých sympatií a antipatií, v oblasti vulgárního subjektivismu, které si nečiní již žádné starosti s otázkou objektivitu, ale kde „historická věda“ veškeré své badatelské úsilí podřizuje úkolu zabezpečit svými „zjištěními“ podporu určitému požadovanému náhledu na minulou skutečnost, načež je následně výsledný obraz minulosti zapojen do procesu ospravedlňování či naplňování různě definovaných záměrů mimovědecké povahy v přítomné době. Aktéři sjezdu tuto podobu „historické vědy“ dosud nalézají především v německém prostředí („historie bojující“), a proto dosud působí spíše jako memento, jako odstrašující vize toho, kam až může „odborná historická věda“ dospět. Přesto se ale postupně s jejími případy setkáváme již na konci 30. let i v české historiografické produkci (jež se ovšem chápe jako neoficiální), což si v další kapitole ukážeme na Nejedlého práci o Leninovi.

Slavík si je velice dobře vědom nebezpečí, jaké hrozí historikovi zapojenému do naplňování potřeb dneška, což dokumentuje jeho poznámka během debaty po Chaloupeckého příspěvku, v níž neopomenul varovat před nebezpečím, které vyplývá z mimovědeckých vlivů politické povahy, takže apeloval, že historik nesmí zanedbávat samotnou vědeckou podstatu svého badatelského úsilí: *„Historik má se však brániti vlivům přítomnosti a ne jim sloužiti, má vědecky zkoumat, jak jsme přišli ke svému státu, jak náš stát vznikl, může svou prací posílit naši víru ve stát může ukázat, že jeho vznik není náhodou, a může naznačiti, kam vývoj půjde.“*⁹⁰

⁸⁸ Současně ovšem mnoho historiků nadále setrvalo na původních pozicích, takže třeba předseda historické společnosti Josef Šusta v zásadě zůstával věrným **gollovské odluce vědy a politiky**. Ke státnímu a národnímu zájmu konstatoval, že *„velmi povážlivé by bylo, kdybychom účelovou činnost tu, praktickým potřebám dne i národní výchovy usměřňovanou, příliš směřovali se skutečným, badatelskou potřebou poznání řízeným úsilím dějzpytným a jeho syntetickými cíli. Na jejich vytváření má nepochybně přítomnost rovněž vliv nemalý, ale pokud lze, jen v zbarvení kauzálně-explikativním a nikoliv teleologicky záměrném. S těmi, byť sebe více přirozenými praktickými sklony jest pravému historikovi přece jen sváděti spíše osudově tvrdý boj o míru lidsky dosažitelné pravdy a objektivitu, než zapřahati se příliš ochotně do jejich služeb.“* Viz Antonín KOSTLÁN, *Druhý sjezd*, s. 41.

⁸⁹ Srov. tamtéž.

⁹⁰ František KUTNAR (ed.), *První sjezd*, s. 42

Vidíme tedy, jak na prvním sjezdu dochází ke značnému odstoupení od dosavadního (i když i dříve spíše pouze deklarovaného než faktického) chápání historie jako „vědy pro vědu“ a jak začíná být vztah historické vědy a přítomnosti uvažován stále více jako vztah služby. Služebnost historie přítomnosti má ovšem stále striktně pouze takový charakter, že aktuální potřeby přítomnosti musejí být historickou obcí lépe reflektovány a musí jim být věnována náležitá pozornost v plánování historické práce, avšak samotný badatelský výkon není tímto „zadáním“ ještě nikterak dotčen a odvíjí se stále za přetrvávajícího požadavku objektivitu a vědeckosti,⁹¹ třebaže jsme si již v předchozí kapitole mohli všimnout, že i v jejím chápání dochází pod vlivem metodologických inovací k určitým posunům.

3.3. Otázky vztahu historie a přítomnosti na druhém sjezdu historiků - na cestě k pojetí „historie jako služby“

Druhý sjezd československých historiků se uskutečnil ve dnech 5. - 11. října 1947.

Josef Šusta na prvním sjezdu hovořil o potřebě střídání stráží, avšak ani on jistě netušil, jakou nabere toto střídání vlivem válečných událostí dynamiku. Válka, ať již přímo nebo nepřímo, přivodila předčasnou smrt mnoha významným představitelům československé historické obce (J. Matoušek, H. Traub, B. Mendl, K. Krofta, J. Šusta aj.). Předsednictví v Československé společnosti historické se ujal Karel Stloukal, který nyní společně s Václavem Chaloupeckým zůstal nejhlavnějším reprezentantem odkazu Gollovy školy.⁹²

Proměna předválečné a pováleční Československé historické společnosti však nespočívala jen v této ztrátě velmi výrazných osobností, současně v poválečné době došlo v jejích řadách k mnohem silnějšímu zastoupení různých typů badatelských institucí, ale především nastal v letech 1945-1948 výrazný ideový odklon společnosti vlivem komunistických historiků směrem k levicovému politickému smýšlení. Rovněž svoji účast jménem Slovenské historické společnosti odmítla většina slovenských historiků. Požadovali totiž, aby se Československá historická společnost přejmenovala pouze na českou a vzdala se celostátní působnosti.

Na sjezdu poměřovaly své síly dva ideologické proudy - jedním byly názory oficiální státní doktríny předmnichovské republiky a druhým pak

⁹¹ V této době se ještě k této sice sloužící, ale současně objektivní, vědecké a rozhodně nikterak stranicky komandované historické vědě hlásí i nejmladší generace historiků první republiky, tvořící Historickou skupinu. Na sjezdu tyto historici ještě aktivně nevystupovali, ale svůj postoj vtělili v úvodní prohlášení časopisu *Dějiny a přítomnost*: „Vztah mezi společenským prostředím a vědeckou činností není jednosměrný. Nepůsobí jen sociální skutečnost na utváření vědy, ale také věda sama má vliv na další utváření společenské skutečnosti. A z tohoto poznatku je rovněž třeba vyvodit důsledky. Zvláště sociální vědy, k nimž patří i dějepisy, nemohou zůstat lhostejny k velkým společenským problémům dnešní doby. Tím však nemá být řečeno, že by se měl vědec dát do služeb politických směrů a režimů. Má-li věda splnit své poslání, nemůže být usměrňována apriorní hesly politických sekretářů a diktátorů. Naopak, musí si vydobýt co největší míru svobody a nezávislosti a musí udržet velké dědictví pozitivismu: kritičnost, akribii a odpor k překrucování skutečnosti. S touto nutnou výzbrojí však nesmí zůstat pod vývěvou, nýbrž musí mít odvahu pracovat uprostřed žhavého dění přítomnosti.“ Viz *Dějiny a přítomnost* 1, 1937, č. 1, s. 2-3.

⁹² Blíže k „střídání stráží“: A. KOSTLÁN, *Druhý sjezd*, s. 48-64.

právě ideologie komunistická. Sjezd se nakonec přihlásil ke „třetí cestě“, tj. takovému budoucímu politickému modelu, který sblíží československou demokracii s „idejemi demokratického socialismu“. Komunističtí historici si zejména pochvalovali, nakolik se jim podařilo do sjezdového jednání prosadit otázku historicko-materialistického myšlení. Z jejich nabytého sebevědomí pak následně ovšem vyllynulo i tzv. prohlášení historického oddělení Socialistické akademie k sjezdu historiků, které vyjadřovalo nespokojenost s výsledky sjezdu.

Po tématické stránce se první a druhý sjezd v mnohém překrýval, nechyběla retrospektiva organizační, ediční i metodologické práce, ale objevilo se i důležité téma historického pojmosloví. Jeden z referátů na toto téma byl svěřen Janu Slavíkovi jako náhrada za původně mu přidělený referát o ruské revoluci a slovanstvu. Příčinou tohoto kroku byl nátlak ze strany komunistických historiků, kteří si dobře uvědomovali, jak velmi se dotýká toto téma poválečných vztahů Československa se Sovětským svazem, a poněvadž Jan Slavík jim nyní svým kritickým postojem ztělesňoval nepřítele a hanobitele socialistických řádů v SSSR, byl na nátlak aktivu komunistických propagandistů svěřen referát Zdeňku Nejedlému, jenž byl ovšem kvalifikován k tomuto svému úkolu spíše svojí politickou orientací, než vědeckou erudicí a detailní znalostí v oblasti svěřeného problému.

Jednotlivé tematické bloky byly zaměřeny vedle metodologických a didaktických otázek na taková historická témata, která byla v politickém životě poválečného Československa nadmíru aktuální (česko-německé vztahy, česko-slovenská vzájemnost, náš národ mezi Východem a Západem, česká národní společnost). Stále patrnější se ovšem stávalo jedno: „*Zřetelný mocenský posun ve prospěch Sovětského svazu na mezinárodní scéně a komunistů doma s sebou přinášel i rostoucí respekt vůči komunistické ideologii a jejímu užívání ve vědecké práci.*“⁹³ Podle názoru J. Charváta splňoval historický materialismus oba požadavky, se kterými se moderní doba obrací na historiografii – přiblížení historie životu i historii filozoficky orientovanou.

Tematický blok Naše země mezi Východem a Západem znovu aktualizoval jedno důležité symbolické centrum české historie, totiž otázku „Kam patříme?“⁹⁴ Snahou zde bylo promyslet pozici československého státu na pozadí aktuálních mezinárodních konfliktů, tj. zda se přichýlit k jednomu z mocenských táborů, anebo si udržet neutrální pozici mezi velmocemi. Do diskuse byla vnesena rovněž dávná představa českého prostoru jako mostu mezi Východem a Západem, což ovšem profesor brněnské univerzity Josef Macůrek odmítl, neboť takové úvahy pramenily podle jeho názoru

⁹³ Antonín KOSTLÁN, *Druhý sjezd*, s. 88.

⁹⁴ Blíže k tomu: Miloš HAVELKA, *Dějiny a smysl*, Praha: NLN 2001, s. 18-21

z domýšlivosti, která nebyla s to ani nahlédnout, jak často jsme v minulosti stáli zcela mimo hlavní proudy evropského vývoje. Podle Václava Čejchana, jednoho z představitelů předválečné levicové Historické skupiny, se spolu s bolševickou revolucí v Rusku přeneslo těžiště pokrokového úsilí na východ, takže české země nemohou zůstat mezi oběma bloky, jak navrhoval Macůrek, ale musejí se přidat jednoznačně k východnímu táboru. Rudolfovi Holinkovi naopak představovaly rozhodující faktor českých dějin západní vlivy reprezentované křesťanskou civilizací.

Zdeněk Nejedlý ve zmíněném referátu na téma Ruská revoluce a slovanstvo vyzdvihl skutečnost, že spolu s Ruskem a jeho říjnovou revolucí vzrostl celosvětový význam slovanstva jako celku. Výrazem nového slovanského světa se měly stát ideje socialistického a mírového uspořádání. Jan Slavík se okamžitě přihlásil do diskuse k tomuto tématu, které mu bylo původně svěřeno, a délkou svého vystoupení přednesl de facto koreferát k Nejedlému vystoupení. Kostlán spatřuje příčinu razance a délky Slavíkova příspěvku v několika záležitostech, které dohromady působily jeho silné rozčarování. Jednak zde pochopitelně svoji roli sehrál onen komunistický nátlak, pro který byl Slavíkovi referát odejmut, avšak Slavík se stavěl velice kriticky rovněž ke vstřícnému kroku filosofické fakulty Karlovy univerzity, která Nejedlého převedla jako profesora do oboru slovanských dějin. A za třetí se Nejedlý právě v této době velice angažoval v likvidaci Ruského zahraničního historického archivu v Praze, na jehož budování do podoby významného evropského střediska ruské emigrace se Slavík z pozice ředitele v době první republiky výraznou měrou podílel. Nyní však musel sledovat, jak veškerá jeho mnohaletá snaha přichází vniveč, jak je archiv likvidován a jak za aktivního přispění Nejedlého přecházejí cenné dokumenty do rukou Stalina.⁹⁵ Ve svém příspěvku Slavík zdůraznil, že se v Sovětském svazu nejednalo ani tak o revoluci sociální, ale především o revoluci národní, zejména pak v době Stalinské hegemonie ve 30. letech. Rozhodně dnes podle Slavíka nelze hovořit o tom, že by v SSSR socialistické řády byly uskutečněné, nanejvýš zde existuje vývoj směrem k socialismu, který si však s sebou neustále nese i tradici carského režimu („mrtvý drží živého“).⁹⁶

Sjezd se ovšem věnoval i vzdělávací a výchovné funkci dějin, když bylo zdůrazněno, že zde dějiny mají napomoci formovat správného člověka po stránce filosofické a mravní (O. Dorazil). F. Smrčka ve svém referátu týkajícím se dějin jako prostředku politické výchovy, sice vyloučil, že by se škola měla stát prostředkem indoktrinace nějakou výlučnou ideologií, avšak zároveň po zkušenosti s německou okupací nemůže prý zůstat

⁹⁵ Srov. Antonín KOSTLÁN, *Druhý sjezd historiků*, s. 122n.

⁹⁶ Srov. Tamtéž, s. 121-124.

k politickým aspektům soudobého života zcela netečná. Škola by měla žákům vštěpovat zásady nezbytné pro aktivní účast na správě veřejných záležitostí. J. Vodehnal v reakci na využívání historie k výchovným účelům připomenul účastníkům sjezdu, že prvky mravní výchovy nejsou pouze idea dobra a krásy, ale také pravdy, na kterou se během vystoupení referentů zapomínalo. Zdůraznil, že dějepis působí výchovně také svoji snahou o pravdivé poznání minulé skutečnosti.⁹⁷

V poslední pracovní den sjezdu usedl Jan Slavík za předsednický stůl, aby se ujal řízení posledního tématu, kterým bylo zhodnocení odkazu, jenž zanechal Josef Pekař českému dějepisectví. Na prvním sjezdu byla atmosféra vůči nedávno zemřelému Pekařovi velice vstřícná, dokladem čehož byla i uspořádaná vzpomínková výstava v místnostech historického semináře v budově filozofické fakulty, která mapovala život a dílo této autority českého dějepisectví první třetiny 20. století. Nyní však bylo již předem jisté, že na druhém sjezdu převládnou jednostranné emoce nad snahou po objektivním zhodnocení skutečného Pekařova významu.

Jaroslav Werstadt přednesl svoji přednášku nazvanou *Pekařův myšlenkový odkaz po deseti letech* s vědomím, že „odkaz Pekařův byl mezitím zpochybněn právě v oblasti, v níž J. Werstadt dosud spatřoval pojítka mezi ním a nositeli odlišného pojetí české filosofie dějin F. Palackým a T. G. Masarykem, totiž v oblasti mravní.“⁹⁸ Významnou roli zde hrálo zneužití Pekaře nacistickou propagandou, ale znatelný posun k odsudkům tohoto „buržoazního historika“ byl způsoben rovněž stále větší úlohou, kterou v rámci historické obce sehrávali komunističtí historici. Ti svoji „odbornou“ argumentaci čím dál více podřizovali agitačně-stranickým úkolům a vstupovali stále otevřeněji na pole chápání „historie jako služby“.

Werstadt setrvává na svém hodnocení Pekařova nacionalismu jako mravního a humanitního, tedy stanoviska, které jsme mohli vidět již v jeho přednášce na prvním sjezdu a které pod stejným slovem Werstadtovi ukrývalo v sobě odlišný význam, než tomu bylo v nacistickém případě, takže „nacionalismus Pekařův a Hitlerův nebo Frankův měly tak málo společného jako právo a bezpráví, liberálnost a násilnictví, lidovost a bestialita.“⁹⁹ Tradice a konzervatismus, pakliže ovšem uchovávají trvalé a stále živé hodnoty, představují Werstadtovi nezbytné složky přítomnosti i budoucnosti.

V této souvislosti si M. Volf všiml, že Pekař pro své konzervativní založení viděl vždy jen výsek přítomnosti, takže dominoval nad Masarykem v otázkách zabývajících se minulostí, avšak jestliže se spor přenesl k otázkám přítomnosti, získávala převahu stanoviska Masarykova. V. Chaloupecký zaujal přirozeně k Pekařovi vstřícnější postoj a za úkol

⁹⁷ Bliže k „dějinám“ jako prostředku vzdělání a výchovy: Antonín KOSTLÁN, *Druhý sjezd*, s. 136-141.

⁹⁸ Tamtéž, s. 158.

⁹⁹ Tamtéž, s. 270.

bádání stanovil především kritickou revizi základů našeho demokratismu, založeného Palackým často na padělcích.

K tomuto Chaloupeckému opětovnému volání po obrácení se k minulosti, k prověřování naší demokratické víry, jakož i ke vztahu historie a přítomnosti obecně, pronesl Werstadt i osobní zkušenost ze svého dlouholetého věznění v nacistickém koncentračním táboře. Prohlásil, že historie mu v těchto nelehkých dobách byla „kompasem a kotvou“ a tenkrát jasně seznal, že *„jestliže historie nedovede říci národu něco moudrého a užitečného v takové chvíli, v takových pohromách, kdy jde o celé národy a státy, pak ať jde k čertu, pak je to učená hra, která může bavit jen výlučnou společnost odborníků a specialistů.“*¹⁰⁰ Z toho pak vyplynulo též kritérium pro obecné hodnocení významu historika: *„Historik, který nepochopí vývoj moderní doby, na jehož základě je možno se orientovat v nejživotnějších otázkách občana a národa, je prostě špatným historikem.“*¹⁰¹

3.4. Pachtova kritika „pekařovštiny“ a nový úkol historika

Do diskuse vnesl svůj kritický názor rovněž Jan Pachta, levicový psycholog a historik, člen předválečné Historické skupiny. Toto jeho vystoupení nebylo doslovně zaznamenáno, avšak Pachta vyjádřil jednoznačně svůj odmítavý postoj k Pekařovi o dvě léta později na stránkách své agitační brožury *Pekař a pekařovština v českém dějepisectví*. Na tomto příkladu si můžeme dobře ukázat, nakolik se již myšlenka společensky prospěšné, ale přitom stále objektivní historické vědy (jež byla přeci jen většinou přednášejících dosud hájena i na druhém sjezdu), překloupila v době po únoru 1948 již zcela do podoby historie otevřeně stranící a bojující.

Již v úvodní části Pachta předesílá, že tuto svoji práci pojímá jako součást boje proti všem projevům měšťáckého kosmopolitismu, proti všemu snižování významu národních tradic a rovněž nedává prostor pochybnostem, že historická věda v jeho chápání má již plně podobu služby cílům politické povahy: *„V boji proti buržoazním přežitkům a jejich šíření cizí propagandou připadá významná úloha historické vědě, která musí nejen odkrývat skutečné motivy imperialistických ideologií a zkoumat všechny její formy, nýbrž musí také vystoupit proti všem pozůstatkům starých měštanských názorů, které jsou opěrnými body pro rozvratnou činnost našich nepřátel.“*¹⁰² A snaha o vymícení všeho buržoazního zla z historické vědy, úsilí o přehodnocení národních tradic ve smyslu přítomné doby, si pochopitelně muselo vzít na mušku Josefa Pekaře jakožto nejpřednějšího reprezentanta Gollovy školy. Jeho „historiografii odcházející buržoazní třídy“ Pachta nazývá „pekařovštinou“, přičemž mu tento pojem ztělesňuje přímo vrcholnou formu

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 161.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 162.

¹⁰² Jan PACHTA, *Pekař a pekařovština v českém dějepisectví*, Brno: Rovnost 1950, s. 8.

reakční a úpadkové tradice národní kultury, která podle Pachtovy vyzvedávala namísto hrdinného husitského období takové epochy národního vývoje, jež nepřinášely národu prospěch, ale pouze ponížení, zkázu a rozvrat.¹⁰³

Pekař představuje Pachtovi padělatele národně revolučních tradic, který nebyl oproštěn od všeho subjektivního a vyspekulovaného, což přitom prohlašoval za nejdůležitější znak historie jako nepředpojaté vědy, ale naopak promítal do historických prací „své ideologické nazírání, svou teorii společnosti a své hodnotící hledisko.“¹⁰⁴ Tak se označením husitství jako hnutí středověkého snažil vzdálit toto vrcholné období českých dějin přítomné době, zastínit jeho revoluční podstatu a živý význam a jeho souvislost s aktuálními otázkami dneška. Pachtovi přitom, stejně jako Nejedlému, představuje husitství stěžejní „historické centrum“ českých dějin, ba přímo absolutní kritérium posuzování: „Lze tvrdit, že stanovisko k husitství je nejbezpečnějším měřítkem, podle něhož lze určit názorovou povahu každého našeho člověka, stojí-li na straně pokroku, lidu, národa, anebo zda se přidržuje překonané tradice, nespravedlivé autority a protinárodních vlivů.“¹⁰⁵

Ve vztahu k dějinám je podle Pachtovy třeba zaujmout jednoznačně třídní hledisko: „Historie má opatrovat jakési všelidské hodnoty. Neřekneme-li přímo, o jaké konkrétní hodnoty jde, které době přísluší, která společenská třída za nimi stojí, mluvíme prostě naprázdno a upadáme do formalismu.“¹⁰⁶ Ukazovat cestu vpřed, poznávat zákonitosti společenského dění, upozorňovat na třídní rozpory ve společnosti, to je nyní podle Pachtovy hlavním úkolem historické vědy, čemuž ovšem v jeho pohledu může dostát jedině dějepisectví vystavěné na vědeckém základu marxismu-leninismu.

Historická věda má tak v Pachtově chápání již zcela instrumentální povahu, představuje pouhý nástroj k podpoření nebo zamezení důležitých sociálních, politických a hospodářských změn soudobé společnosti. Naprostou převahu zde již získávají vlivy mimovědecké povahy, na jedné straně vyzdvihované a podněcované, na druhé deklasované a potírané.

Naší pozornosti ovšem nemůže uniknout, že Jan Slavík se v Pachtově práci ocitá s Pekařem „na jedné lodi“. Je označen za „známého protisovětského pamfletistu“, který „sice uznával, že Pekař dal nacistům svými názory příležitost, aby operovali jeho jménem a ‚zneužívali‘ jeho myšlenek, kladl však za vinu nacistům to, že názory Pekařovy zkomolili a zdiskreditovali“.¹⁰⁷ Slavík je tedy nyní roku 1950, když již prodělal

¹⁰³ Na odsudky starých měšťanských názorů ale hojně narážíme již v době Třetí republiky, pochopitelně také u Nejedlého: „...měšťácká věda se snažila a snaží okrášlit tehdejší nepřátele lidu a národa, i celou tu smutnou, nejsmutnější dobu našich dějin. Pekař, Kalista, Chudoba a jak se všichni velebitelé té doby jmenují, vidí nádheru, vydřenou z českého lidu, a té se podívují, tou se přímo omamují.“ Zdeněk NEJEDLÝ, *Komunisté, dědici velkých tradic českého národa*, Praha: OV KSČ 1947, s. 43.

¹⁰⁴ Jan PACHTA, *Pekař a pekařovština v českém dějepisectví*, s. 68.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 90.

¹⁰⁶ Tamtéž, s. 102.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 60.

neblahou zkušenost půlročního věznění, byl vyloučen ze všech profesních organizací a komunistický režim jej zbavil veškerých badatelských a publikačních možností, Pachtovi příkladem měšťáckého „kritika“, „který neměl odvahy jít na kořen věci a byl radikálem jen ze sportu, a proto také jeho půtky s Pekařem nebyly zásadního rázu, nýbrž byly vedeny pro nepodstatné formální otázky, které zastíraly skutečné příčiny pekařovštiny a vlastně ji ještě popularisovaly.“¹⁰⁸ Toto hodnocení se nachází až v nestoudném rozporu s předválečným názorem Historické skupiny na Slavíka¹⁰⁹, když toto uskupení historiků naopak kritické Slavíkovo vystupování ohledně metodologických aspektů historického bádání vyzdvihovalo, takže dokonce pojmenovalo podle Slavíkovy brožury z roku 1931 i svůj sborník.¹¹⁰

Nezbývá než doplnit, že zatímco Slavíkova polemika s jeho učitelem (kterého si ostatně na rozdíl od jiných představitelů univerzitní historické vědy nikdy nepřestal vážit) předpokládala velkou dávku osobní statečnosti a dost možná i obětování kariéry univerzitního profesora, bylo již Pachtovo nevybíravé a místy zcela hulvátské spílání mrtvému Pekařovi především výrazem nestoudnosti. Nad objektivním zhodnocením Pekařova odkazu převážila již naprosto Pachtova antipatie a „třídní nenávisť“, takže historik plně přijal hlediska vulgárního subjektivismu a přístup k historickému zkoumání se překlopil bezvýhradně do podoby „historie jako služby“.

V následující kapitole si ovšem na případu Nejedlého monografie o Leninovi ukážeme, jak byla tomuto pojetí „historie jako služby“ již ve 30. letech prošlapávána cesta.

¹⁰⁸ Tamtéž.

¹⁰⁹ Více ke vztahu Slavíka a Historické skupiny: Josef PETRÁŇ, Spor o smysl dějin a dějepisu, In: *Acta universitatis carolinae philosophica et historica 5 – Václav Husa*, Praha: Univerzita Karlova 1988, s. 37nn.

¹¹⁰ Tento svůj krok výslovně zdůvodnila v redakčním úvodníku k prvnímu svazku takto: „Název sborníku byl zvolen podle stejnojmenné studie dra Jana Slavíka, jehož jméno je mnohonásobně spjato s novou orientací naší mladé historiografie.“ Viz *Dějiny a přítomnost* 1, 1937, č. 1, str. 2.

4. LENIN-BLANQUISTA NEBO LENIN-„MARXŮV SYN“ ANEB PŘÍPAD POJETÍ „HISTORIE JAKO SLUŽKY“

Roku 1935 uzavřelo Československo spojeneckou smlouvu se Sovětským svazem, která měla zásadní politické důsledky. Friedrich Prinz, sudetoněmecký historik, spatřuje právě ve změně vztahu k Sovětskému svazu příčinu nezájmu západních mocností o Československo roku 1938. „*Nezájem Západních mocností o kardinální problém ČSR, jenž zde otevřeně vystupoval na povrch a který vydal tento stát všanc Hitlerově zásahu, byl - to nesmí být opomíjeno - logickým důsledkem smlouvy o přátelství mezi Československem a Sovětským svazem z roku 1935, kterou ČSR popřela své raison d'être, totiž: být spolehlivým smluvním partnerem v rámci antisovjetského „cordon sanitaire“.*“¹¹¹ Tímto „nárazníkovým pásmem“ se minilo vytvoření vzorového demokratického státu jako faktoru stability střední Evropy, jenž měl pomoci zamezit pronikání bolševické revoluce z Ruska do Evropy. Tím Prinz vysvětloval také diplomatický úspěch Beneše a Masaryka před mírovou konferencí ve Versailles, když prostřednictvím tohoto argumentu dokázali přesvědčit západoevropské velmoci i Spojené státy pro vznik Československa v historických hranicích, tedy včetně pohraničních oblastí českých zemí, většinově tehdy osídlených německým obyvatelstvem. Vliv této smlouvy se nicméně pochopitelně neprojevil pouze v oblasti politické¹¹², ale výrazně začal ovlivňovat i svět historické vědy.

Slavíkovým původním záměrem jeho ruských prací bylo sepsat knihu o ruském revolučním hnutí od doby Kateřiny II. do bolševické revoluce. To, že se nakonec rozhodl napsat knihu o bolševické revoluci, o tom rozhodla především aktuální naléhavost tohoto historického jevu: „*Ruská revoluce byla ohromně důležitým problémem, s nímž souvisel osud vývoje celé planety, Evropy a také našeho československého státu. Nikdy nestál jsem na stanovisku, že vědec má si rýsovat své kruhy v písku a nestarati se o to, v jaké situaci je jeho národ, stát, lidstvo.*“¹¹³

Slavík chtěl vývoj Sovětského svazu v meziválečném období zachytit ve velkém přehledném díle, avšak tuto syntézu se mu nepodařilo vlivem událostí roku 1948 již realizovat. Podobný osud mělo i vydávání tetralogie monografií o ruské revoluci ve 30. letech. Slavík si metodicky předsevzal studovat revoluční jevy ze sociologického hlediska, ale tuto svoji metodu

¹¹¹ Friedrich PRINZ, *Nation und Heimat. Beiträge zur böhmischen und sudetendeutschen Geschichte*, Mnichov: Sudetendeutsches Archiv München 2003, s. 386

¹¹² V době před jejím podpisem si Slavík všímal, že otázka uznání bolševické vlády dokonce rozdělila společnost jako celek, ale že současně oba tábory spojoval jeden společný znak – nesmírná přímočarost a jednoduchost argumentů, které příznivci i odpůrci Sovětského svazu předkládali na podporu svého stanoviska: „*Dr. Kramář pro své „slovanství“ nevidí revoluci, prof. Zdeněk Nejedlý pro sektářsky pojímanou myšlenku pokračujícího rozkladu kapitalismu nevidí, jak sovětské Rusko – nejde k socialismu. Ani po šestnácti letech naši sovětofilové nepostřehli, že budování socialismu je revoluční heslo, dovolující vládnoucí kastě dělat všechno – socialistické i protisocialistické.*“ Viz. Jan SLAVÍK, *Úvahy o uznání sovětské vlády, Národní osvobození 15.3.1934*, in: Jaroslav Bouček (ed.), *Jan Slavík. Iluze a skutečnost*, Praha: Academia 2000, s. 123n.

¹¹³ Jan SLAVÍK, *Když minulo let padesát*, s. 118.

mohl uplatnit pouze ve dvou prvních svazcích, tj. *Leninovi* (1934) a *Leninově vládě* (1935). Od vydání zbylých dvou dílů, *Pádu Trockého* a *Vzestupu Stalina*, bylo kvůli změněné politické situaci, tj. z důvodu nynějšího spojení se Sovětským svazem, ze strany národněsocialistického nakladatelství Melantrich upuštěno, a to na doporučení ministerstva zahraničních věcí, řízeného v té době Kamilem Kroftou.¹¹⁴ Slavík to ve svých vzpomínkách komentoval lakonicky: „*Po deset let v Slovanském přehledu a v deníku Národní osvobození referoval jsem o sovětských věcech a přitom důkladně odmítal a pranýřoval Stalinův despotismus, vraždění skutečných i domnělých jeho odpůrců. Nyní bylo třeba alespoň mlčet. Vždyt' šlo o všemocnou hlavu spojeneckého státu.*“¹¹⁵

4.1. Slavíkův „Lenin“

V době před podepsáním spojenecké smlouvy stačila tedy vyjít naštěstí alespoň první polovina zamýšlených vědeckých prací. První z nich, nazvaná *Lenin* vyšla roku 1934, a přestože byla též biografií Lenina, zaměřovala se v hlavním svém plánu na otázku, „*kterak se stálo, že v Rusku nevznikla sociálně demokratická strana podle západoevropského vzoru, ale strana typu blankistického*“¹¹⁶.

Ruští revolucionáři se vyznačují podle Slavíka jedním zcela určujícím rysem, z něhož se není schopen vymanit ani Lenin, takže je ve všem svém jednání pouze pokračovatelem a jakoby zajatcem staré revoluční tradice v Rusku, vyznačující se snahou uspišit cestu k socialismu, překlenout i očividnou nepřízeň v podobě *zaostalých ruských poměrů, nevyhovujících hospodářských a kulturních podmínek*. Tyto skutečnosti se jevily na teoretické rovině jako nepřekročitelná překážka pro nástup socialismu. U ruských revolucionářů, a předně pak u bolševiků, však můžeme neustále pozorovat, jak se teoretické předpoklady vědeckého socialismu setkávají a prostupují s představou o imanentních socialistických sklonech ruského národa, s míněním o vrozeném instinktu (v zásadě je přitom jedno, zda ruského mužika či proletarizovaného továrního dělníka), který zajistí nastolení socialistické formy vládnutí.

Když víra v revolučnost milionů sedláků klesala, získává od 80. let v ruském prostředí stále silnější ozvuk marxismus, jenž nahrazuje starou víru v ruského sedláka vírou v kapitalistický rozvoj Ruska, který dá vzniknout nové revoluční síle, třídě uvědomělému proletariátu. Tuto novou víru socialistické inteligence Slavík shrnuje takto: „*Není-li možno k revoluci podnítiti sedláky, temné a rozptýlené po nekonečné prostoře, je tu rychle vyrůstající vrstva továrních dělníků, jež se stane rozhodujícím*

¹¹⁴ Blíže k tomu Václav VEBER, *Ruská revoluce a Rusko pohledem Jana Slavíka*, in: *Jan Slavík - Život plný střetů*, s. 162n.

¹¹⁵ Jan SLAVÍK, *Když minulo let padesát*, s. 118.

¹¹⁶ Tamtéž.

činitelem v ruské revoluci." Ve zbytku knihy nám pak Slavík představuje důsledky tohoto teoretického předpokladu, je-li uplatněn na společnost, která se vyznačuje nízkým stupněm svého sociálního, politického, hospodářského a kulturního rozvoje, která je však zároveň zcela prosycena tradicí násilných forem vládnutí a specifickou religiozitou.

Všude tam, kde praktická realizace teoretických konceptů naráží na svoji neuskutečnitelnost, musí vzniklou disbalanci vyrovnávat Leninova strategická dovednost. Můžeme tak pozorovat, jak usilovně a cílevědomě se Lenin snažil obejít podmínku Marxe a Engelse, že socialismus vystřídá kapitalismus, až se tento octne v rozporu s výrobou a až proletariát vyspěje kulturně. Převážná většina Leninových kroků je charakterizována ve Slavíkově pojetí právě jako překonávání nesouladu mezi teoretickými předpoklady marxismu, které počítaly se svým uskutečněním v podmínkách průmyslově rozvinuté země, a zaostalými poměry carského Ruska. Podle Slavíka řeší Lenin vzniklý rozpor vždy stejně, tj. pomocí nového „výmyslu Marxe“, kterým překonává dogma nevyhovující zrovna momentální situaci. Vždy však pozorujeme neschopnost či neochotu překračovat sektářsky přímočaré chápání marxismu.¹¹⁷

Slavík rovněž ukazuje, kterak kombinace nedočkavosti ruských revolucionářů a nízké kulturní úrovně ruského prostředí přivedla Lenina k revolučnímu pokusnictví a k prologové teorii revoluce: „*Nemůže-li Rusko pro svou zaostalost dělati revoluci socialistickou, může dáti aspoň popud k takové revoluci v západní Evropě, kde podmínky pro socialistickou revoluci již dokonale dozrály.*“¹¹⁸ Tyto předpokládané účinky socialistické revoluce se ovšem opět nedostavily a poslání ruské revoluce je nutno opět reformulovat, tentokrát do podoby revoluce vzorové, takže „*se zapomíná na skromné poslání Ruska, jež má pouze zažehnouti požár v západní Evropě. Bolševická strana pod Leninovým vedením velmi rychle si přisvojila hodnost skutečného vůdce a tvůrce socialistické revoluce světové. Socialistická forma, která se v Rusku vytvořila pod vlivem nekulturního prostředí, najednou byla prohlášena za vzor, který i daleko pokročilejší Evropa musí přijmouti.*“¹¹⁹

Jak jsme ale viděli v části věnované Slavíkově metodologii, tématem Slavíkových prací není pouze samotné konstatování faktu vyčteného z pramene, konkrétně zde kulturní zaostalost Ruska, ale i snaha po ujasnění tohoto stavu, pokus o nalezení jeho vlastní příčiny z poměrů hospodářsko-politických. Slavík totiž považuje za pomýlené, pokoušet se nalázat

¹¹⁷ Slavík jako příklad této tendence uvádí chápání hladomoru v Povolží roku 1891 nikoli jako děsivé pohromy pro ruské sedláky, ale Lenin hlad pojímá jako „přímý následek sociálního ústrojí“. Hladovění dokonce blahofečí, neboť si od vzniklé situace slibuje úpadek víry v cara, nový impuls pro odchod mužika od měst, kde tak posílí vrstvu proletariátu, základní materiál pro uskutečnění Leninova revolučního experimentu v budoucích letech. Viz Jan SLAVÍK, *Lenin*, Praha: Melantrich 1934, s. 24.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 11.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 12.

prapříčinu bědného stavu ruského národa ať už v představě carské monarchie jako jakéhosi zlého čaroděje (Gorkij) či v idealistické představě o „duši ruského národa“ (ani v pozitivním smyslu jako imanentní přítomnost socialismu v ruském národě, ani v negativním smyslu upozorňováním na vrozenou lenost ruského člověka). Proti podobným vysvětlujícím principům, které pouze zahalují problém a činí jej ještě obtížněji pochopitelným, staví Slavík své vysvětlení, které nachází prapříčinu zaostalosti v nesmírném teritoriálním rozmachu, jenž trval téměř půl tisíciletí a kterému naprosto neodpovídalo tempo administrativního rozvoje. Výsledkem pak byla zcela nedostatečná forma polofeudální správy, jež byla v západní Evropě typická pro období středověku.¹²⁰

A rovněž tak v bolševické revoluci, třebaže je prezentována jako revoluce socialistická, se takto mísí a sváří prvek feudální a byrokratický, což vystupuje podle Slavíka na povrch spolu s tím, jak se úzká skupina zdatných jednotlivců snaží uchvátit moc nad masou národa, která jim zpravidla představuje pouhý materiál pro sociální pokusnictví a ruský socialismus je tak plně prosycen feudálními a orientálně despotickými prvky.

Lenin byl reprezentantem tvrdého kursu vývoje sociálně-demokratické strany směrem k blanquismu (pokusu o sociální převrat násilnou cestou bez ohledu na to, zda široké vrstvy lidu jsou pro revoluci zralé), zatímco představiteli druhého směřování po rozkolu v sociálně demokratické straně byli Plechanov či Martov, kteří usilovali o vytvoření sociálně-demokratické strany podle západoevropského vzoru. Jejich snahu ovšem Slavík hodnotí v podmínkách Ruska jako zcela nereálnou: *„Nebylo-li v Rusku pro konstituční monarchii (cíl ruských liberálních politiků) podmínek, ježto Rusko nemělo opravdového měšťanského stavu, tím méně bylo půdy pro vytvoření sociálně-demokratické strany z dělnictva, většinou negramotného.“*¹²¹

Slavík se blíže zaměřuje na to, jaká je u Lenina role města ve vývoji vesnice. Nakolik je tento vztah důležitý, ukázal Slavík pro české prostředí po válce ve svém *Vzniku českého národa*. Lenin sice uznává tzv. „progresivní proces“, v jehož rámci města k sobě přitahují vesnický živel, ale Slavík upozorňuje, že si Lenin nikdy nedal práci s tím, aby postihl význam měst pro společenský vývoj od středověku, neboť by dospěl k výsledku, *„který se opravdu nehodil revolucionáři, usilujícímu o skok z carského absolutismu k socialismu“*¹²², že totiž carskému Rusku *„schází především kus organizačního vývoje, který Západu dal rozvoj městské kultury.“*¹²³

¹²⁰ „Ruský carismus je mi zjevem po výtce ruským, feudalismem, který cestou zcela přirozenou vznikl pod vlivem politicko-geografického rozvoje říše. Je to výplod nesmírného rozmachu teritoriálního, jemuž nepostačil rozvoj administrativy.“ Viz Jan SLAVÍK, *Základy carismu*, Kladno: Nakladatelství J. Šnajdr 1927, s. 12.

¹²¹ Jan SLAVÍK, *Lenin*, s. 41.

¹²² Tamtéž, s. 34.

¹²³ Tamtéž, s. 60.

Výzvu k organizování strany jako družiny řemeslných revolucionářů ze všech vrstev ruského národa Lenin vtělil roku 1902 v článek *Co dělat?* Nedemokratický charakter takovéto strany je omlouván tím, že je nucena fungovat v ilegalitě.¹²⁴ Strana, jak si ji představuje Lenin, nemá stavět na demokratických principech, ale na nejpřísnější konspirativnosti, bedlivém výběru členů a na výchově revolucionářů - odborníků, kteří by málo uvědomělých vrstev ruského národa využívali jako revolučního materiálu. Sociálně-demokratická se tak tato strana ruských revolucionářů stala jen svým názvem. Aby ovšem plán řemeslné armády revolucionářů nepodněcoval protesty uvnitř strany, skrývá Lenin tento svůj záměr za cíl, na kterém bylo možno vždy nalézt obecnou shodu, tj. za cíl svržení carského absolutismu. Přitom má Lenin neustále na mysli *„diktátorské komando skupiny řemeslných revolucionářů nad řadovými členy strany, vůdcovství vlekoucí proletářskou masu za sebou“*.¹²⁵

Oblíbenou zbraní bolševického arsenálu je nařčení z „oportunismu“, užívané jako ohrožení „revolučního charakteru strany“. Ve skutečnosti však podle Slavíka oportunismus charakterizoval nejlépe samotného Lenina, který se *„při kritice neostýchá touž zásadu přijímati nebo popírati. Záleží na tom, je-li jeho stanovisku na prospěch či nikoliv“*.¹²⁶ V intencích této zásady se Lenin hlásí k přesvědčení, že zájmy strany převyšují svojí důležitostí zásady demokratické. Lenin byl blanquista, ačkoli se za něj neprohlašoval. Příslušnost ke straně je pro něj podmíněna bezvýhradnou poslušností vedoucímu ústředí.

Slavík klade velký důraz na to, že je nutné být u Lenina vždy na pozoru a vždy *„je třeba rozeznávat Lenina agitátora a Lenina teoretika revoluce. Tvrdí-li něco jako agitátor, neznamená to, že sám jako teoretik tomu věří“*.¹²⁷ Proto také, když po roce 1905 selžou naděje na roznícení požáru socialistických revolucí v kulturně vyspělejší západní Evropě (tj. ona výše zmíněná prologová teorie revoluce), obrací Lenin Marxův předpoklad úspěšné revoluce zcela naruby: namísto podmínky nezbytné kulturní úrovně proletariátu, obhajuje Leninova agitace program násilného uchvácení vlády, který teprve má mít za následek pozvednutí vzdělání a uvědomění proletariátu. Z nutného předpokladu Marxova se tak stává cíl a ospravedlnění leninské bolševické diktatury (tedy ovšem nikoli diktatury proletariátu, ale diktatury oligarchické skupiny nad proletariátem).

Cesta kulturně pokročilého lidu, který je s to prosadit svou vůli, neboť tato je vůlí většiny obyvatelstva, není pro nedočkavého revolucionáře

¹²⁴ K tomu ovšem Slavík doplňuje: *„Jaká kasuistika je v tomto argumentu, odhaloval nejlépe další historický vývoj. Přišla doba, kdy Leninova strana stala se nejen veřejnou, nýbrž neomezeným vládcem v Rusku. A přece demokratický princip v svých řadách, tím méně v jiných sovětských orgánech, bolševici nezavedli.“* Viz Tamtéž, s. 55.

¹²⁵ Tamtéž, s.122.

¹²⁶ Tamtéž, s.147.

¹²⁷ Tamtéž, s.166.

Lenina myslitelná, třebaže i on nezůstává slepý ke skutečnosti, že jak objektivní (stupeň hospodářského rozvoje země), tak i subjektivní (stupeň uvědomělosti a organizovanosti širokých vrstev proletariátu) podmínky nastolení socialismu Rusko postrádá. V souvislosti s tím Slavík ve více svých pracích zmiňuje svůj nejvýznamnější omyl v odhadu budoucího vývoje: „Nikdo nepředvídal, že se bolševická strana může v Rusku udržeti při vládě tak dlouho. Čekalo se, že ‚utopické‘ experimenty bolševiky zničí.“¹²⁸

Podle Slavíka „není vlastně v Rusku žádné sociálně-demokratické, marxistické strany. Je tu revoluční organizace, která se, pokud je to možno, kryje poučkami z knih Marxových, Engelsových, Kautského, ve skutečnosti je to strana blanquistů.“¹²⁹ Ve Slavíkově obraze tak vidíme neustálý úpadek teoretických předpokladů Marxova „vědeckého socialismu“ k předchozím revolučním formám, typickým pro ruské prostředí.

Na druhou stranu však Slavík konstatuje, že „v Leninově koncepci ruské revoluce, byť se stále střeží vše nazývati pravým jménem, aby nepoplašil i členy vlastní frakce, všechno je logické. Proti tomu výklady jeho protivníků jsou plny rozporů.“¹³⁰ Všichni hlásají, tak jako Lenin, že ruská revoluce zvítězí jako hnutí dělnické, ale obávají se na rozdíl od Lenina vyvodit závěr ze skutečného stavu ruského dělnictva a selského stavu, tj. přijmout cestu blanquismu jako jediné logicky možnou.

Své výsledné hodnocení Lenina Slavík ponechává otevřené, a to v duchu své zásady, že výsledky revoluce je třeba vždy posuzovat teprve až v „dlouhém období“: „Vyrostete-li po bouři, ničení a násilném zbudování zdravá Rus, zbavená všeho, co carskou říši dělalo ztrnulou, temnou a slabou, Lenin bude největším velikánem ruských dějin. Tu slávu dávají mu už dnes jeho stoupcenci, bolševičtí věřící doma i za hranicemi. Situace však, jaká v Rusku je, naprosto nezaručuje, že určitě bude tomu tak“.¹³¹

4.2. Nejedlého „Lenin“ „záchranou prestiže české historické vědy“

V monografii Nejedlého se můžeme seznámit se zcela odlišným obrazem Leninovy osobnosti. Lenin je Nejedlému „největší muž dneška“. Historik se však nezastavuje u tohoto stručného kladného zhodnocení, ale ve svém oslavném tónu pokračuje: „Muž, jehož velikost nejen neklesá, ale roste den ode dne. I tím, že se stále více a více přesvědčujeme, jak on viděl, dobře a daleko, jediný viděl, co jest a má být.“¹³²

Zcela v souladu s pojetím svého díla jako velikého úkolu, jakož i v duchu svého přesvědčení, že „správně periodisovat znamená správně

¹²⁸ Tamtéž, s. 16.

¹²⁹ Tamtéž, s. 195.

¹³⁰ Tamtéž, s. 213n.

¹³¹ Tamtéž, s. 357n.

¹³² Zdeněk NEJEDLÝ, *Lenin*, díl 1, Praha: Odeon 1937, s. 6.

chápat“¹³³, předestírá Nejedlý nesmírně ambiciózní plán rozdělení spisu. Rozvrhuje tak dílo do třech svazků, z nichž první má mapovat období let 1870-1900 a věnovat se tak Leninově mládí, jeho první revoluční práci až do odchodu do ciziny, druhý si za cíl klade, představit Leninův život v rozmezí let 1900-1917 a třetí pak hodlá završit Leninovu biografii pojednání o období mezi lety 1917-1924. Jak se však již stalo pravidlem, nepodařilo se ani nyní Nejedlému takto široce koncipovaný plán dodržet¹³⁴, takže nakonec vyšly v letech 1937 a 1938 pouze první dva svazky, ten druhý zároveň dovedený pouze na práh revoluce roku 1905. Je otázkou, zda nedokončení díla bylo způsobeno velikou tematickou „přelétavostí“ autora, zda svoji roli sehrála nejistá předválečná situace, či zda prostě Nejedlému zabránila jeho empirická zakotvenost v tom, postoupit dále do „plovoucí mezery“ mezi sociální a kulturní pamětí soudobých dějin.¹³⁵

Hned na úvod Nejedlý vyzdvihl důležitost tohoto svého počínu: „Není dosud takového díla. Takového rozsahu a tak souborného, aby podávalo dostatečný obraz tohoto velikého zjevu přítomné doby.“ A v této skutečnosti shledává Nejedlý zásadní nedostatečnost československé historické vědy, která volá v jeho očích po nápravě, neboť „není dnes snad nic, co by z historické literatury bylo tolik potřebné, ano přímo naléhavě nutné, jako právě toto.“¹³⁶

Nejedlého vyprávění líčí od počátku neskutečnou bídu, vykořisťování a zotročení práce, z čehož pak rezultuje obraz blahobytu kořistníků na jedné a bídy hmotné, mravní i kulturní na straně druhé. Hned na úvod je zde tedy vytvořená odlišná základní rovina oproti teorii Slavíkově, z níž se následně odvíjí protichůdné chápání revoluční dění. U Nejedlého jde o vytvoření co nejpůsobivějšího pozadí pro „vykupitelský“ příchod Leninův, tudíž je nám detailně vykreslena zcela bezvýchodná situace ruského lidu, vybíjející svoji frustraci nanejvýš v teroristických akcích proti představitelům nenáviděného carského režimu. Jakákoliv možnost překonat tento nevyhovující stav v podmínkách stávajícího zřízení, je předem marná, jakýkoliv pokrok a rozvoj společnosti, zlepšení podmínek utlačovaných, může situaci ve skutečnosti jen dále zhoršit, neboť spolu s těmito reformními

¹³³ Tamtéž, s. 17.

¹³⁴ „Díla velkého rozmachu byla nedokončena a zůstala jaksi otevřena právě v okamžiku, kdy přicházelo jádro problému a kdy měla vyvrcholit historikova koncepční a interpretační schopnost. Důvod toho není ani tak v Nejedlého pojetí vztahu jedince a celku jako především v jeho praktické pracovní metodě. Historik, který měl veliký smysl pro detail, dobový kolorit, prostředí a plasticitu děje, rozběhl se v jejích dokumentaci do nevládnutelné šíře a místý k tak mikroskopickému popisu, že nebylo v jeho silách zvládnout všechny materiál a dát dílu únosnou a ústrojnou skladbu. Viz František KUTNAR, Jaroslav MAREK, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha: Lidové noviny 1997, s. 557.

¹³⁵ Bohumil Jiroušek nepochybuje, že se u soudobých dějin „projevuje větší vnější tlak, ať přímý či mnohdy spíše nepřímý, vyplývající z vnímání okolního světa historikem samotným, neboť historická argumentace stále hraje svou politickou roli, ať chceme či nechceme.“ Blíže k tomu: Bohumil JIROUŠEK, *Česká marxistická a marxisticko-leninská historiografie. Diskurs a možnosti výzkumu jeho proměn*, in: TYŽ (a kol.), *Proměny diskursu české marxistické historiografie*, České Budějovice, Jihočeská univerzita 2008, s. 10.

¹³⁶ Zdeněk NEJEDLÝ, *Lenin*, díl 1, s. 5.

snahami se vždy následně posílí i možnosti nového vykořisťování a lidská vynalézavost v klamání druhých.

Viděli jsme již v předchozí části, která si ve své posjezdové kritice idealistického dějepisce Jan Slavík všimá toho, že před každou revolucí musí dějiny ovlivnit prvek náhody, reprezentovaný velmi často známým motivem duševně omezeného, slabého panovníka. Stejně tak Nejedlý přijímá toto interpretační schéma, když mu sestupná řada carských panovníků symbolizuje postupující úpadek carského režimu vůbec, v této ztělesněné podobě ovšem snáze uchopitelný: „V listopadu 1894 umírá car Alexander III. Ukřutník z obmezenosti ducha, a proto stejně nenáviděný jako vysmívaný. Veliký neklid naprosto neutišil nový car, nastupující na trůn – Nikolaj II. Mladý, 26letý, jen o dvě léta starší než Lenin, ale byl-li Alexander III. již jen stín svého otce Alexandra II., byl Nikolaj další stín tohoto stínu. Slaboch naprostý, ovládaný stále někým jiným.“¹³⁷

Oproti tomu jsme si všimli, že ve Slavíkově pojetí je vznik revoluce spojován se zcela odlišnými předpoklady. Revoluce totiž v jeho teorii nemají svůj původ v bídě, jak se kromě Nejedlého můžeme dočíst běžně též u většiny ostatních historiků, ale právě naopak, nespokojenost lidu narůstá spolu s relativním rozvojem a pokrokem, když tento vzestup umožňuje jedincům recepci nových idejí a spolu s nimi vyšší schopnost posuzovat vlastní duchovní a hmotnou životní situaci jako relaci dosaženého a ideálně možného (dosažitelného) stavu. Absolutní ztráta veškerých životních šancí by tedy ve Slavíkově pojetí neprobouzela revoluční nespokojenost, neboť mobilizace revolučního potenciálu se zpravidla odehrává za situace zlepšených hmotných a duchovních poměrů a spolu s tím posíleného (nikoli tedy oslabeného) sebevědomí nižších společenských vrstev. Ani v případě ruské revoluce tomu u Slavíka není jinak.

Prostředí ruské společnosti se i na konci 19. století vyznačuje nízkou kulturní úrovní obyvatelstva – to je fakt, na kterém se oba historici shodnou, ovšem již příčinu tohoto stavu nacházejí jinde. Nejedlý opět vidí prapříčinu této zaostalosti na straně carského absolutismu a nastupujícího kapitalismu, které nemají zájem na tom, zvyšovat úroveň lidu, protože pro buržoazii a představitele carské vlády představují lidové vrstvy pouze pracovní sílu a nic více. Ani Slavík nepopírá, že způsob vládnutí v Rusku odpovídá spíše formám, jaké se rozvinuly v západní Evropě za éry feudalismu, avšak označit tuto skutečnost za příčinu, by bylo logickou chybou zaměňující příčinu za následek. Byrokraticko-feudální forma vlády je totiž právě již jedním z projevů kulturní zaostalosti a deficitu v rozvíjení demokratické ideje.

¹³⁷ Tamtéž, s. 255.

Když Nejedlý seznamuje čtenáře s přehledem dosavadní literatury o Leninovi, nemůže ovšem vynechat ani Slavíkovu práci¹³⁸. Při té příležitosti Nejedlý konstatuje, že Slavík ve svém vztahu k Sovětskému svazu prošel několika metamorfózami, „až se nakonec stal přímo fanatickým odpůrcem SSSR.“¹³⁹ K jeho třem pracím o cestách do sovětského Ruska uvádí: „I tu sice se dále kryje svými vědomostmi, a píše zdánlivě s věcnou znalostí o SSSR, ale tak čím dále, tím více zaujatěji, že dnes již není snad věci, aby ji Slavík neobrátil proti SSSR“.¹⁴⁰ Tento zaujatý postoj se podle Nejedlého odráží i přímo ve Slavíkově monografii o Leninovi, kdy jsou jednotlivá fakta záměrně obrácena v Leninův neprospěch. Základní metodický nedostatek Slavíkovy práce a zaujatost vůči Leninovi Nejedlý nachází třeba již v tom, že „Slavík líčí rodinu, z níž Lenin vyšel, ale užije k tomu paměti ne s Leninem stejně smýšlejících, nýbrž ruského emigranta, a ještě jeho výrok přežene tak, že mu z toho vyjde mladý Lenin jako hrubec, v tváři i v celém chování, ač stačí se podívat na kteroukoli Leninovu fotografii z mládí, abychom poznali, jaká je to nepravda.“¹⁴¹ Pro Nejedlého tak představuje stylizovaná fotografie hodnověrný pramen, ze kterého lze usuzovat na Leninovy povahové rysy. To ostatně není jediný případ tohoto uvažování, neboť na životní energii a sílu je možno podle Nejedlého usuzovat třeba z tvaru Leninovy lebky¹⁴², živost, čilost a oheň se zase Nejedlému zračí v Leninových očích.

Problematictější ovšem je, že Nejedlý takto nekriticky přistupuje i k pramenům povahy písemné, na nichž staví svůj obraz a které jsou téměř výlučně oficiální sovětské provenience, anebo jej tvoří díla lidí, kteří byli Leninovi za života na blízku. Nejedlý nedopřeje prostoru žádnému aspektu minulé skutečnosti, který by mohl narušit požadovanou kompozici vytvářeného obrazu, ale naopak usiluje Leninovu osobu co nejvíce přiblížit českému myšlenkovému prostředí, čehož se snaží dosáhnout rovněž využitím množství pasáží, jež se věnují Leninovu soukromému životu¹⁴³, ale třeba i dokazováním Leninova bytostného demokratismu.

Nejedlý se pozastavuje nad skutečností, že Slavík využívá Leninovo vyloučení z univerzity v Kazani jako prostředku umenšení Leninových intelektuálních schopností, když prý již navždy musel zůstat samoukem a

¹³⁸ Je ovšem příznačné, že Nejedlý nemůže jmenovat jiné práce, kromě překladu Zinověvovy brožury z roku 1920 a Gorkého „Člověka“ z roku 1924.

¹³⁹ Zdeněk NEJEDLÝ, *Lenin*, díl 1, s. 357.

¹⁴⁰ Tamtéž.

¹⁴¹ Tamtéž.

¹⁴² „Byla to, jak všeobecně se udává, Sokratovská lebka: To jest s velikým, směle klenutým čelem i velikou, nápadně mocnou lbí, která na první pohled prozrazovala nejen, že její nositel není všední člověk, ale přímo: že je to muž zvláštní síly.“ Viz Zdeněk NEJEDLÝ, *Lenin*, díl 1, s. 185.

¹⁴³ Příkladem je tato pasáž: „Když jednou se všichni sešli, Lenin, Potresov, Plechanov, Zaslíčová, Bauman i Stěklav, venku ve stínu stromů, a tu volně hovořili, co dělat, aby se dílo zdařilo. I žertovali však při tom, jako vůbec kde byl Lenin, tam byl jas, radost i veselí, při práci jako při zábavě. A tak i tu bylo tak, že sám Plechanov se rozdováděl, a začal vtipkovat o Leninově pleši.“ Zdeněk NEJEDLÝ, *Lenin*, díl 2, Praha: Odeon 1938, s. 22.

nikdy si proto podle Slavíka neosvojil přísnou vědeckou metodu. To vše Slavík činí přesto, že sám je podle Nejedlého známý tím, jak si necení univerzitní vědy. Zde ovšem budoucí ministr školství zapomíná, že Slavíkovo nepříznivé hodnocení univerzitních historiků a jejich vědecké činnosti nepocházelo ani tak z nepřátelského postoje vůči univerzitní historické vědě jako takové, ale jak jsme si ukázali výše, bylo namířeno především proti jejímu (v očích Slavíka) nevyhovujícímu aktuálnímu stavu, když zde velice nepříznivě působila zejména kombinace výrazně pocitované tendence k uzavírání se v „cechovní provoz“¹⁴⁴, nedostatečného akceptování moderních přístupů, které přinášely nezbytné inovace zejména v oblasti historické noetiky, a vzájemných osobních animozit mezi jednotlivými profesory.¹⁴⁵

Slavíkova práce je pochopitelně Nejedlým hodnocena negativně, takže je jím řazena „i přes všechn ten vědecký plášť“ k západním protileninským spisům, které jsou v zajetí „dekadentní fiktivnosti“ a které svojí averzí a zaujatostí vůči Leninovi nedovolují postihnout Leninovu velikost: „*Leninova krásná pevnost a neoblomnost přesvědčení: jinde ji Slavík samozřejmě obdivuje, a právem, neboť bez takové pevnosti není velikosti. Ale u Lenina je mu to sektářství.*“¹⁴⁶

Z hlediska našeho tématu je ovšem nejdůležitější, že se Nejedlý zcela otevřeně hlásí k tomu, že ke své práci na monografii přistoupil s přáním napravit toto dosavadní Slavíkovo pojetí Lenina, aby ve výsledku pak došlo k narovnání původně negativního hodnocení: „*A přiznávám, že tato moje práce vznikala i pod tímto dojmem: odčinit, aby se jednou nemohlo říci, že česká věda nedovedla o největším člověku dnešní doby přinést nic lepšího než tyto práce Jana Slavíka.*“¹⁴⁷

Západní věda v uvažování Nejedlého nevidí a nemá zájem vidět grandiózní vzestup nového světa, sovětská věda zase činí tak rozsáhlé přípravné práce, že ani ona neskýtá naději na vznik velkolepého díla o Leninovi, takže z těchto důvodů se úkolu chopí Nejedlý sám. „*Léta jsem se k němu připravoval; i doma jsem sbíral, cokoli mi tu z pramenů přístupno.*“¹⁴⁸ O tom, jak se u Nejedlého uplatnila selekce pramenů, svědčí však nejlépe výše zmíněný nedůvěřivý postoj ke svědectví ruského emigranta,

¹⁴⁴ „*Jako každý cech i cech univerzitní je konzervativní. Jen nejnaivnější příslušníci tohoto posledního cechu mohou věřit, že univerzita je ústav, kde se pěstuje svobodná a čistá věda. Svoboda není tam už proto, že cech pilně dbá, aby nebyl přibrán tovaryš, jenž by si vedl jinak než starí mistři.*“ Jan SLAVÍK, *Dějiny a přítomnost*, s. 654.

¹⁴⁵ Jak tyto osobní nevráživosti ovlivňovaly i život jejich žákům, dobře ukazuje příklad Zdeňka Kalisty, ale především samotného Jana Slavíka. Hanzal uvádí, že když Kalista předložil svoji disertační práci *Humprecht Jan Černín z Chudenic*, označil ji v posudku profesor Pekař (jehož byl Kalista oblíbencem) za dokument bohatého talentu, zatímco u Václava Novotného si tato práce vysloužila odsouzení: „*Práce je napsána slohem, nad nímž se čtenáři zdvihná žaludek a který chorobné snaze zdáti se vtípným a duchaplným stůj co stůj obětuje jasnost výrazu i přesnost obsahu, takže dospívá až k zdobným frázím, které nemají vůbec smyslu.*“ Hanzal si všímá těchto překvapivých slov „korektního objektivisty“ a je přesvědčen, že si v Novotný v posudku vyřizoval účty s Pekařem. Srov. Josef HANZAL, Zdeněk Kalista a Josef Pekař, in: *Zdeněk Kalista a kulturní historie*, Semily: Státní okresní archiv 2000. Slavíkův neúspěšný pokus o habilitaci viz Jan SLAVÍK, *Když minulo let padesát*, s. 116-117 nebo Jaroslav BOUČEK, *Jan Slavík. Příběh zakázaného historika*, s. 94nn.

¹⁴⁶ Zdeněk NEJEDLÝ, *Lenin*, díl 1, s. 358.

¹⁴⁷ Tamtéž.

¹⁴⁸ Tamtéž, s. 15.

ve kterém se již zračí fakt, který mu důrazně vytkl Slavík, totiž že se záměrně vyhnul bádání v pramenech shromážděných v rámci Ruského zahraničního historického archivu.¹⁴⁹ Jestliže se díky této selekci Nejedlému staly podkladem jednostranně zvolené prameny, determinovalo ovšem toto jeho badatelské rozhodnutí již předem výslednou podobu obrazu Lenina.

Je pozoruhodné, jak Nejedlý ve své práci akcentuje vysoké hodnocení úlohy osobnosti v dějinách, jež se zdá být z marxistického hlediska poněkud problematická. Aby proto byl alespoň částečně zmírněn tento metodický rozpor, je Leninova úloha přeci jen v úvodu více vřazena do rámce celkového hnutí (ačkoliv ve vlastním díle se Lenin vždy ocitá buď mimo stranu, nebo nad stranou): „Vývolává hnutí, kde ho není. Ale ovšem tak, že tím uvolňuje síly v *masse* skryté, neboť stejně, po poznání Marxových zákonů vývoje, nevěří, že jednotlivec může určit vývoj. Ten je dán kolektivními silami společnosti, a jednání jednotlivcovo je jen tehdy plodné a účinné, je-li v souhlase s těmito silami.“¹⁵⁰ Oprávnění k tomu, jednoznačně postihnout a určit směřování tohoto vývoje daného kolektivními silami společnosti, má ovšem úzká skupina profesionálních revolucionářů ve vedení strany, které stranu programově vede v intencích vědeckého socialismu. Vždy alespoň do okamžiku, než začnou jeho zásady narážet na strategické záměry Leninovy praktické politiky.

V souladu se svým přesvědčením Nejedlý naprosto nesouhlasí se Slavíkovým hodnocením ruského socialismu jako blanquistického a naopak nazírá Lenina jako Marxova pokračovatele, ba dokonce naplnitele jeho odkazu v Rusku. Nejedlý ukazuje, že Leninovi přešlo Marxovo učení natolik do krve, až může být Lenin při této organické jednotě pojímán jako Marxův alter ego, *Marx redivivus*, Marx 20. století: „Proto snad Marx otec a Marx syn bychom nejlépe mohli říci, abychom i to vystihli. Ale vždy Marx, takřka jeden, nedělitelný Marx.“¹⁵¹ Lenin podle Nejedlého pouze aktualizoval Marxovo učení tím, že nalézal pro svou dobu 20. století to, co Marx našel pro dobu svoji.

I přes velmi neprůhledné a ve výsledku zcela nekontrolovatelné zacházení s prameny (pouze na závěr prvního dílu je připojen jejich souhrnný přehled) Nejedlý nepochybuje o vědeckosti své práce, neboť mu stačí, že je na pramenech založena. Na svoji obranu pak Nejedlý připojuje zcela výmluvnou formulaci, že totiž „více než o jednotlivá fakta jde mu o celkový obraz osoby a díla V. I. Lenina“.¹⁵² Nic přitom Nejedlému neznamena, že tak své dílo a své závěry mnohdy obestírá větším tajemstvím, než ona

¹⁴⁹ Také z tohoto důvodu Jan Slavík jednoznačně odmítl vědeckost Nejedlého díla o Leninovi: „Činí-li nějaká kniha o revolučním Rusku nárok na vědeckost, musí bezpodmínečně její autor si osvojit bohatou literaturu, která dnes o ruské revoluci existuje. Neučiní-li to, vyhne-li se pramenným pomůckám anebo omezí-li se na literaturu výslovně stranickou, vytvoří dílo nevědecké, které nanejvýš je možno zařadit do literatury propagační.“ Viz Jan SLAVÍK, *Ruská revoluce a „Lenin“ Zdeňka Nejedlého*, Praha: Slovanský přehled 1938, s. 4.

¹⁵⁰ Zdeněk NEJEDLÝ, *Lenin*, díl 1, s. 9-10.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 125.

¹⁵² Tamtéž.

„záhadná dekadentní buržoazní věda“, vůči níž se vymezuje a která prý již od Kanta prostřednictvím „noetického kriticismu“ odvádí myšlení od myšlení o světě a nedovoluje tak rozvinout v plnou svoji sílu třídní uvědomění proletariátu.

Nejedlý spolu s vědomím velikosti svého úkolu zcela nově formuluje úlohu historika ve společnosti: *„Leninské období jest přítomnost, ano více: budoucnost. Dnešní doba pak žádá od každého, a tedy i od historika, aby věnoval své síly přítomnosti a v ní i rodící budoucnosti. Ne vzpomínat, ale tvořit je dnešní úkol.“*¹⁵³ Nalézáme zde tedy stejné volání, jaké zaznívá v této době na sjezdu československých historiků, volání po pěstování historické vědy, která by nebyla „historií pro historii“, volání po jejím větším sepětí s problémy a potřebami přítomné doby, avšak historie jako vědní obor se zde již neocitá ve funkci služby, ale ohlašuje se nám zde již v plné své síle pojetí „historie jako služby“, historie komandované agitačně-stranickým zadáním a vyrůstající z živné půdy vulgárního subjektivismu (otevřeně stranického, záměrného) „historika-agitátora“. Aby čtenář nemohl zůstat na pochybách, vyjadřuje životopisec Nejedlý v úvodu své knihy svoji lásku k Leninovi zcela explicitně zdůrazněním věrnosti svému ideálu: *„Nejsem-li ruský člověk, to ještě neznámá, že nejsem sovětský člověk. Byl jsem v Evropě z prvních, kdo se k Říjnové revoluci a SSSR přihlásili hned před 20 lety, a odtud jen přibylo vřelosti na mém poměru k SSSR.“*¹⁵⁴

4.3. Dva rozdílné obrazy Lenina

Pomineme-li úvodní pasáž „z rodinného života“, nalézáme ve výsledku v monografiích Slavíka a Nejedlého až pozoruhodně odlišný obraz Lenina, jehož příčinu je třeba hledat již v záměru, se kterým oba historikové ke své práci přistoupili.

Slavíkovým záměrem na rozdíl od Nejedlého nebylo představit a vykreslit životní běh příkladného hrdiny ruské revoluce, ale v souvislosti s blanquistickou povahou Leninovy strany mu ústřední badatelský problém představovala otázka, *„jak se bolševická strana dostala k vládě a která se stalo, že se za poměrů krajně nepříznivých mohla udržeti“*¹⁵⁵, přičemž tuto svoji otázku zkoumal jako výsledek neustálého střetání možných koncepcí vývoje předrevolučního Ruska, jejichž teoretické postuláty se potýkaly nejen spolu navzájem, ale současně narážely i na zaostalost kulturních, politických, hospodářských a sociálních podmínek tehdejší ruské společnosti. V Nejedlého pojetí byl naopak Lenin představen jako člověk, jenž zcela přímočaře naplňuje svůj záměr skoncovat v Rusku s carským absolutismem a

¹⁵³ Tamtéž, s. 16.

¹⁵⁴ Tamtéž.

¹⁵⁵ Jan SLAVÍK, *Lenin*, s. 16.

nastolit socialistický společenský řád. Na celé této cestě není ani známek oné „pružné revoluční strategie“, jak ji zaznamenává Slavík, ale veškeré konání má povahu geniálního plánu naplňovaného stejně geniálním tvůrcem, vše se odvíjí ve zřetelném teleologickém postupu a veškeré proměny jsou myslitelné pouze jako další vystupňování revolučního úsilí.

Velký rozdíl mezi Nejedlého a Slavíkovou monografií představuje skutečnost, že ačkoliv obě postupují v chronologické následnosti etap Leninova života, postrádá Nejedlého spis hlubšího začleňování jednotlivých aspektů tohoto životního běhu do kontextu Leninovy biografie jako celku. Zřejmě zde může hrát svoji roli, že by se tímto zařazením v souvislosti vývoje mohla mnohá Nejedlého tvrzení ukázat v zrcadle pozdějšího vývoje jako velice pochybná. Vše je tak obvykle vysvětlováno jako prosté řetězení událostí na cestě k formování Leninova světového názoru a uskutečňování jeho životního poslání, ale citelně chybí jakákoliv ochota demaskovat u mnohých Leninových výroků jejich ryze strategickou funkci a platnost zásad vždy jen ad hoc. Pouze takto se Nejedlý mohl dobrat dokonce představy Lenina-demokrata.

Nejedlého obraz Lenina zůstává na velice nekritické rovině, vyznačující se až jakousi slepou důvěřivostí ve slova, důvěřivostí, jež za vyřčením (Kalistovými „značkami pramene“) nehledá skryté významy a motivace, jejich rozpory se skutečností ani výroky pozdějšími, Nejedlému na rozdíl od Slavíka nepředstavuje problém, že se velmi často nedostavuje shoda mezi proklamacemi a praktickými činy, tedy to, nakolik existuje rozpor mezi Leninem-teoretikem a Leninem-agitátorem. Jakýkoliv odklon z nastoupené cesty je Nejedlému zapříčiněn vždy působením temných sil oportunistu a revisionismu Leninových protivníků.

Slavíkův obraz naproti tomu vyznívá rozhodně mnohem kritičtěji, ovšem nikoli jednoznačně, totiž nikoli zcela negativně. Slavík totiž i přes celkově kritický postoj, dokáže zároveň nahlédnout i kladné a pozoruhodné aspekty Leninovy politické činnosti. Z hlediska osobních Leninových vlastností si zaslouží pozornost především cílevědomost a zarputilost, se kterou Lenin získává postupně převahu nad svými protivníky, jeho schopnost prosadit svůj politický postoj velmi často i z původně menšinové pozice a určovat tak směřování strany. Na rozdíl od menševiků se jeho postoje vyznačují menší logickou rozporností revoluční teorie a praxe, neboť Lenin neváhá přizpůsobovat zásady vědeckého socialismu (tedy teoretickou revinu) konkrétní situaci Ruska. Spolu s tím jsou ovšem kladeny vysoké nároky i na samotného historika: *„Historik by opravdu metodologicky pochybil, kdyby pokládal za úplné přesvědčení Leninovo vše, co Lenin vykládal jako řečník na táborech dělníků nebo co psal v úvodnicích sovětských novin. Třeba přísně rozeznávat Lenina jako vědeckého teoretika a Lenina jako vůdce*

revoluce, jenž musí nezřídka operovat kategorickými výroky, o jichž pravdivosti sám nemůže být zcela přesvědčen.“¹⁵⁶

Lze tedy závěrem plně souhlasit s konstatováním Lubici Habulové, která stávající literaturu o Leninovi shrnula slovy: „V historiografii o osobnosti Lenina prevládají tři základné směry. Prvý smer je reprezentovaný autormi, ktorí hodnotia osobnosť Lenina len z pozitívneho hľadiska, druhý smer predstavujú práce, ktoré sa usilujú o vedecky objektívne zhodnotenie tejto osobnosti aj so zohľadnením širších spoločenských a historických determinantov, a k tretiemu smeru sa radia tí autori, ktorí hodnotia osobnosť Lenina apriori negatívne. Slavíkové práce môžeme zradiť k druhému smeru, pričom jeho závery sú plne komparatívne so závermi novších odborných prác.“¹⁵⁷ Je přitom zřejmé, že Nejedlého práci bychom museli hledat ve skupině první.

Hlavní příčinu toho, že sovětská literatura nemá dodnes opravdu vědecké knihy o Leninovi, nalézá Slavík především ve skutečnosti, že „veškerá vědecká práce v sovětském Rusku je „služkou revoluce“. Základní poznatky sovětské dějepisné práce neplynou ze studia událostí, nýbrž jsou diktovány vládnoucí skupinou, především všemocným generálním sekretářem Stalinem.“¹⁵⁸ Přesně takový kurs následoval již na konci 30. let v českém prostředí svojí monografií o Leninovi právě Zdeněk Nejedlý.

František Červinka ve své studii o Nejedlém připomněl, že v Nejedlého dílech obecně byla objektivita postupu podrobována historikově apriornímu záměru a „osobnímu vztahu“ k ústřední postavě či k hlavní myšlence námětu: „Ideál nezaujatého, objektivního vysokoškolského profesora byl Nejedlého činností rozbit a na jeho místo nastoupil hlasatel určitého programu svých názorů, lásek a antipatií ... Bez intimního vztahu k tvůrci, bez apologetického přístupu k němu Nejedlý k výkladu přistoupit nechtěl a neuměl. Takový úkol by byl pro něho ‚komplikovaný‘.“¹⁵⁹

V Nejedlého monografii o Leninovi pak spatřujeme takovou míru okouzlení historika předmětem svého zájmu, že historik již zcela evidentně překročuje míru přípustného subjektivismu, takže se stává spíše básníkem, než odborným vědcem. Rozhodně zde postrádáme Nejedlého ochotu korigovat jednostranný obraz Lenina využitím kritických postřehů, které by mohly vnést do obrazu Lenina jako „největšího muže světa“ sebemenší stín. Vše je podřízeno snaze vylepšit v českém prostředí skrze Leninovu osobnost obraz bolševické revoluce, jak jej ve své monografii předložil Slavík, a vylepšit tak vnímání nového sovětského spojence v demokratické československé společnosti.

¹⁵⁶ Jan SLAVÍK, *Leninova vláda (1917-1924)*, Praha: NLN 2009, s. 16.

¹⁵⁷ Lubica HARBULOVÁ, V. I. Lenin z pohľadu Jana Slavika, in: *Život plný střetů*, s. 179.

¹⁵⁸ Jan SLAVÍK, *Leninova vláda (1917-1924)*, s. 10.

¹⁵⁹ František ČERVINKA, *Zdeněk Nejedlý*, Praha: Melantrich 1969, s. 129.

ZÁVĚR

V úvodní části jsme na odlišných pojetích problému filosofie dějin poznali, jak skrze ni hledisko přítomnosti proniká do historie a jak velmi různých podob může tento vzájemný vztah nabývat. Zatímco v Gollově *Dějínách a dějepisu* jsme našli filosofii dějin výlučně jako teorii historického procesu a veškeré vstupování přítomnosti na její půdu představovalo Gollovi jen další důkaz její naprosté nevěrohodnosti a tendenčnosti, viděli jsme v případě zbylých dvou historiků intenzivní potřebu uvést historii a filosofii dějin v soulad, nevnímat jejich postavení zcela protichůdně a jejich vzájemné působení negativně, jen jako nebezpečí svedení z cesty pravdivého poznání. Naopak zde byla pocitována naléhavá potřeba propojit historii s hybatelem jejího metodologického pokroku (Slavík) a stejně tak přesvědčení, že historie již nemůže být nadále „historií pro historii“, nemůže se uzavírat před nápoem aktuálních problémů, jejichž nedostatkem první československá republika rozhodně netrpěla (Werstadt). V té souvislosti jsme se seznámili s Werstadtovým rozlišením „historie jako služby“ (podrzuje si svoji touhu po objektivitě a „žízeň po pravdě“, badatelskou nezávislost a bezpředsudečnost) a „historie jako služby (v zajetí vulgárního subjektivismu, vědomého projektování sympatií a antipatií do předmětu svého bádání, kdy touha po pravdivém poznání zcela již ustupuje vlivům mimovědecké povahy). Toto rozlišení nám následně sloužilo též jako nástroj pro pochopení povahy změn historické vědy v letech 1935-1948.

V druhé části jsme pak svoji pozornost věnovali vztahu historie a přítomnosti z hlediska již konkrétních problémů teorie historického poznání, které Jan Slavík promýšlel ve svých metodologických pracích zejména na přelomu 20. a 30. let. Slavík upozornil na zásadní rozdílnost dvou skutečností, které empiricko-kritické dějepisectví nedostatečně rozlišovalo - historici na jedné straně sice budují obraz minulosti pomocí technické historické metody na základě historických pramenů, ale zároveň si musí každý historik předem ujasnit, jak si svoji představu o minulosti „tvoří“. Otázky přítomnosti se pak v rámci promýšlení východisek práce historika promítly především právě v oblasti vyhodnocování pramenného materiálu, když Slavík upozornil na rozhodující vliv idejí, které vždy nutně vycházejí z hodnotové orientace historika (vždy na pozadí jeho přítomné doby). Jako obranu před nebezpečím vnášení anachronismů do historie, uložil Slavík historikovi povinnost zkoumat proměny obsahu pojmu „v dlouhém období“ a neustále pojmy upřesňovat a vykládat, v čemž mu má ovšem výrazně napomoci i užití poznatků moderní sociologie. Významnou součástí Slavíkových úvah bylo poukázání na neudržitelnost představy neměnné

minulosti, kterou by mohl historik rekonstruovat pouze na základě nových faktů výtěžených z pramenného materiálu. Namísto toho nabídl svojí teorií pojmání dějinné skutečnosti „v pohybu“, neboť naše představa o ní se neustále mění, vždy v závislosti na kulturním pokroku a z něj vyplývajících nových idejí naší přítomnosti, na jejichž základě historik prameny vždy znovu vyhodnocuje. Teprve ze „setkání“ pramenného materiálu a kulturní podstaty toho, kdo si představu minulosti utváří, vzniká historické poznání. Z toho ovšem vyplývá rovněž skutečnost, že historické poznání je vždy neukončené, nikdy nemá definitivní povahu, ovšem nikoliv pro nedostatečnost pramenů, ale jelikož vždy záleží na nových generacích historiků, co v pramenném materiálu a v nekonečně rozsáhlé minulosti budou považovat za poznání-hodné, jak nově budou nahlížet na pramenné informace a nakolik v nich třeba odhalí skutečnosti, ke kterým předchozí generace badatelů zůstávaly slepé.

Ve třetí kapitole jsme se obrátili od problémů teorie historického poznání ke snahám o proměnu stávajícího provozu historické vědy, která dospěla až k promýšlení otázky užitečnosti historie pro život. V části odborné historické veřejnosti zesílilo vědomí potřeby inovovat dosavadní způsoby práce a hledat nové organizační formy, což se zvláště významně odrazilo ve vývoji české historické vědy v mezidobí let 1935-1948. Přestože Slavík mnohé podnětné myšlenky k této problematice formuloval již na konci 20. let, nejkomplexněji vtělil požadavky na proměnu soudobé historické vědy do svých textů z konce let třicátých. Zde konstatoval nutnost proměny stávajícího anarchického dějepisectví, které se vyznačuje chaosem, neorganizovaností a bezplánovitostí bádání. Dlouhodobě se rovněž vyjadřoval velmi kriticky na adresu cechovní organizace vědy univerzitní. Tyto své provokativní myšlenky formuloval zejména s ohledem na sjezd historiků, na kterém skutečně zaznamenaly výrazný ohlas. Především ovšem jednání prvního sjezdu roku 1937 vyústilo u mnoha historiků, také pod tlakem aktuální mezinárodní situace, k intenzivnímu pocitu, že je třeba provázat odbornou vědeckou produkci historiků s aktuálními potřebami společnosti. Werstadtovo oceňování historie nikoliv jako samoučelné práce, ale jako národní služby, tj. začleňování vědecko-historického poznání do služby národního úsilí a zápasu, ovšem při zachování jeho nezávislosti, nepředsudečnosti, vyšší objektivity a touhy po pravdě, tak nepředstavovalo nikterak ojedinělý hlas, ale naopak bylo v podmínkách stále intenzivnějšího ohrožení československého demokratického státu vyslovováno se značnou naléhavostí mnohými historiky.

Na druhém sjezdu nám i přes téměř totožný okruh problémů, kterými se rámcově oba sjezdy předsevzaly zabývat, vyvstala před očima již výrazná deformace vnitřní struktury historické obce. Ta byla způsobena nejen

citelnými ztrátami v důsledku válečných událostí, odchodem posledních přímých Gollových žáků (vyjma Nejedlého), Josefa Šusty a Kamila Krofty, ale především sebevědomým nástupem komunistických historiků a odmítnutím účasti na sjezdu ze strany drtivé většiny historiků slovenských. Zejména tedy výrazný příklon k levici v příhodných podmínkách poválečné třetí republiky, kterou již sotva můžeme označit přízviskem „demokratická“, se zásadním způsobem otiskl i do rázu a závěrů jednání historiků, když se náhledy na práci historika stále zřetelněji u mnohých účastníků sjezdu posunovaly od bližšího sepjetí historie s národními potřebami (vztah služebnosti) k pojímání „historie jako služby“. Karel Stloukal ve svém závěrečném projevu v návaznosti na první sjezd proto nyní upozorňoval, že se „někdy věda až příliš přiblížila životu, konkrétně řečeno politice.“ Začínalo být totiž stále zřetelnější, že přiblížení mezi vědou a politikou musí být stanovena zřetelná hranice a nesmí se zajít „nikdy tak daleko, aby to bylo na úkor vědecké pravdy, nestranné objektivnosti“.¹⁶⁰ Po únoru 1948 však toto pojetí „historie jako služby“ vstoupilo do svého „hvězdného období“.

Na případu Nejedlého monografie o Leninovi, v níž se historik rozhodl v českém prostředí „vylepšit obraz největšího člověka dnešní doby“, jsme se však přesvědčili, že již ve 30. letech byla tomuto pojetí historické vědy proslapávána cesta. Nejedlý hodlal jakýmsi „leninským obrácením hůlky na druhou stranu“ napravit prý jednostranný pohled Slavíkův a zachránit tak českou vědu. V tomto díle bylo již velice dobře patrné, jak docházelo stále více k překračování dříve nepřekročitelných hranic historikova subjektivismu (jinak nezbytného předpokladu každého tvůrčího výkonu), takže tento následně neomezeně expandoval až do své vulgární podoby, kdy byly do pramenného materiálu i do interpretace získaných fakt promítány již zcela nepokrytě historikovy sympatie či antipatie a „zachráněná historická věda“ se tak stala služkou agitačně-stranickému zájmu, což bylo pro její provoz alespoň v několika následujících letech zcela charakteristické.

Janu Slavíkovi se již v době třetí republiky a zejména pak po únoru roku 1948 rozpadlo vše, oč svojí prací na poli historické vědy usiloval. Ruský zahraniční historický archiv, který po léta pomáhal aktivně budovat a se svými spolupracovníky z něj postupně vytvořil instituci, která svým významem přesahovala hranice Československa, byl nyní zrušen a fondy tohoto ústředního archivu ruských emigrantů byly zcela cynicky předány roku 1947 do rukou sovětským bolševikům; to vše za aktivní spoluúčasti historika a ministra školství Zdeňka Nejedlého. Metodologické spory, které sváděl se svým učitelem Pekařem (jenž byl ovšem v tomto sporu více reprezentantem celé Gollovy dějepisné školy a univerzitního dějepisectví), sice vedly k narušení dosavadního „cechovního provozu“ univerzitní historické vědy,

¹⁶⁰ Karel STLOUKAL, Závěrečný projev předsedy ČSHS Karla Stloukala, in: Antonín KOSTLÁN, *Druhý sjezd*, s. 274.

pomohly etablovat v českém prostředí inovativní náhledy z oblasti teorie historického poznání, pomohly proměnit vnímání „historické skutečnosti“ či „historické objektivity“, upozornily na nejednoznačnost pojmů, jež je třeba vždy jasně vyložit, avšak ve výsledku znamenaly pouze přemostění od jednoho cechovního provozu k jinému cechovnímu provozu, pouze nyní již nedefinovanou konzervativně¹⁶¹, ale naopak sociálně revolučně.

Nový „cechovní provoz“ již ovšem nejenže ztěžoval perspektivním adeptům oboru kariérní vzestup na akademické posty, ale upíral svým oponentům vůbec jakoukoliv možnost odborné činnosti badatelské i publikační. Nejenže je vylučoval z oficiálních oborových organizací,¹⁶² ale mnozí historici byli ze strany státní moci podrobováni výslechům (např. Slavík), jejich hlas byl umlčován vězněním (Kalista), či dokonce pomocí trestu absolutního (Kalandra). Snaha překonat nedostatky historické vědy se již neprojevovala živou diskusí o jejích metodologických východiscích, neboť postupu historika se nenabízela možnost alternativy od jediné správné oficiální metody¹⁶³. Proměnu historikova kreditu a jeho profesionality v nové době, kdy „poznat“ znamenalo „ztotožnit se“, velice dobře vystihují slova Jana Randáka: *„Zatímco v demokratických poměrech by účelové otevření dějepisectví politickým cílům pravděpodobně znamenalo ztrátu jeho profesionálního kreditu a důvěryhodnosti, v pounorovém Československu se tato tendence přímo předpokládala – dějiny byly tehdejším státem normovány.“*¹⁶⁴

Dosavadní demokratizační tendence historického bádání, jak jsme je mohli pozorovat na sjezdových shromážděních, byly nahrazeny přebíráním organizačních zásad po vzoru sovětské vědy a vyrovnání se s odkazem českého dějepisectví probíhalo typicky jako snaha o překonání „pekařovštiny“. Toto vše se realizovalo za výrazného přispění argumentačního arsenálu „historie jako služby“, která dokázala přetavit materiál „slavných českých tradic českého národa“ ve zbraně, na které si učinily výsostný nárok jejich „komunističtí dědici“. Přítomnost tak marxisticky (resp. marx-leninsky) pojatou historii uchopila jako služku, jako „vědu bojující“, a postavila ji

¹⁶¹ Na to, že i v době 30. let hrála v tendenci k uzavírání svoji výraznou úlohu též politická stránka, upozorňuje Slavík v *Dějínách a přítomnosti* těmito slovy: *„Konzervativní ráz historické vědy už navenek se projevuje tím, že se univerzitní cech nikdy neobrácí proti svým konzervativním členům, jestliže se pustí do politiky, a vůbec působí-li veřejně. Chraň bůh před přáním, aby strážkyně čisté vědy dávala do klatby konzervativně politizující profesory tak, jak to činí s profesory sympatizujícími s radikálním sociálním hnutím.“* Viz Jan SLAVÍK, *Dějiny a přítomnost*, in: *Spor o smysl českých dějin 1895-1938*, s. 655.

¹⁶² Ke Slavíkovu vyloučení ze Syndikátu českých spisovatelů: Jan SLAVÍK, *Když minulo let 50*, s. 125-126. Ke Kalistově vyloučení: Michal BAUER, *Projednávání členství Zdeňka Kalisty v Syndikátu českých spisovatelů v roce 1948*, in: *Zdeněk Kalista a kulturní historie*.

¹⁶³ Ač je zde zajímavé, jak levicoví historici dříve sdružení okolo historické skupiny (Husa, Charvát, Pachta aj.) nebyli ještě zcela schopni tomuto požadavku dostát, neboť do profesního života nastoupili již na začátku 30. let. Proto sice zaujmou vlivné posty univerzitních profesorů, ale za skutečné „marxisty“ bývají považováni až historici mladší generace (Macek, Graus, atd.). *„Vědomí jisté salónnosti marxismu v pojetí této generace historiků [okolo Historické skupiny] vedlo k tomu, že bylo třeba vychovat především mladou generaci historiků – která bude schopna pružněji sledovat politickou linii – tzv. „ofenzivní pojetí třídního boje“.* Viz Bohumil JIROUŠEK, *Česká marxistická a marxisticko-leninská historiografie. Diskurs a možnosti výzkumu jeho proměn*, in: *Proměny diskursu české marxistické historiografie*, s. 19.

¹⁶⁴ Jan RANDÁK, *Betlémská kaple, revoluční tradice a vstup marx-leninské historiografie do prostoru*, in: *Proměny diskursu české marxistické historiografie*, s. 235.

plně do boje za novou revoluční ideu. „K ideologické angažovanosti se přihlašuje historiografie, která se považuje za součást širšího myšlenkového a politického hnutí, která chce vědomě být jedním z prostředků pomáhajících uskutečnit přeměnu společnosti.“¹⁶⁵

Tento závěr však rozhodně nemá vyznít v odsudek marxismu jako takového (který je dnes velmi často v posuzování historiografie let 1945-1989 spojen především se schematickým členěním na MY vs. ONI)¹⁶⁶. Seznámili jsme se ostatně ve Slavíkově článku s vysokým oceněním a obhajobou tohoto přístupu, když bylo na prvním sjezdu historiků útočeno na jeho vědeckou neproduktivitu a celkově byl jeho přístup marginalizován, ba přímo již odsuzován do pozice jednou provždy překonaného historického uvažování. V případě marxismu více než kde jinde totiž platí, že je třeba neustále od sebe odlišovat rovinu teoretickou a rovinu ideologickou.¹⁶⁷ Tyto dvě roviny se prolínají a prostupují v historickém díle vždy, třebaže pozitivistické vědecké myšlení vneslo do povědomí vědců domnělý protiklad vědeckosti a ideologičnosti, a za ideál vytklo vědu nehodnotící, věčnou, zcela oproštěnou od dobových politických a sociálních zápasů. Významný přínos marxismu v této souvislosti můžeme spolu s Jaroslavem Markem spatřovat ve skutečnosti, že nutil domněle objektivní konzervativní historickou vědu, aby si konečně lépe uvědomila své vlastní ideologické východisko: „O své filozofické stanovisko se měšťanská historiografie začala soustavně starat až od doby, kdy se ukázalo, že není historiografií vůbec. Svoje ideologické východisko si uvědomilo toto dějepisectví především v polemice s marxistickou historiografií; v jejím průběhu se ideologické teze staly součástí historických děl v míře předtím neznámé.“¹⁶⁸

Určité ideologické formování je neoddiskutovatelné a vlastně se mu nelze nikdy ubránit, chceme-li vnášet do historického poznání prvek hodnocení, anebo i jen hledat souvislosti mezi izolovanými historickými fakty (že přitom ovšem hodnotit musíme vždy, to jsme si zřetelně ukázali na Slavíkových metodologických úvahách). Skutečný problém ovšem nastává tehdy, když historiografie začne být považována toliko za ideologii užívající ke svému vyjádření historických faktů (takže historická věda se stává pouhým způsobem vedení politického boje jinými prostředky), když historik zcela záměrně formuluje ideologické teze (nejsou verifikovatelné historickými prostředky, je možno je pouze přijmout nebo odmítnout) a když ve jménu ideologie deformuje výsledky svého poznání a postupuje proti základním požadavkům odborné vědecké práce.

¹⁶⁵ Jaroslav MAREK, *O historismu a dějepisectví*, s. 89.

¹⁶⁶ Blíže k tomu: Bohumil JIROUŠEK, *Česká marxistická a marxisticko-leninská historiografie. Diskurs a možnosti výzkumu jeho proměn*, s. 25.

¹⁶⁷ Blíže k ideologické složce díla: Jaroslav MAREK, *O historismu a dějepisectví*, s. 79-91.

¹⁶⁸ Tamtéž, s. 90.

Současně platí, že přestože negace vědeckého poznání není nikdy trvale udržitelná, přeci jen „je možno historiky a historiografii vystavit takovému tlaku, aby v zájmu vládnoucí ideologie mluvili nepravdu nebo pravdu zamlčovali“. ¹⁶⁹ Přitom ovšem platí, že historická věda disponuje účinnými obrannými mechanismy, neboť „pokud existuje taková situace, že je možné proti těmto ideologickým tezím, opírajícím se o teze vědecké, postavit teze jiné a podrobit je kritice, je dána takřka záruka, že v dobové historiografii jako celku - i když ne v jednotlivém díle - ideologický aspekt nemůže porušit převahu vědeckosti historického poznání.“ ¹⁷⁰ Mocenské narušení právě tohoto předpokladu objektivního historického poznání se stalo historiografii osudné již po roce 1945, ale především pak po roce 1948. V této době byl již zcela odmítnut (stále alespoň deklarovaný) postulát svobodné komunikace výsledků vědeckého bádání v odborné komunitě historiků, v důsledku čehož mnozí historici mohli nyní tak jako Slavík své názory vyslovovat pouze „do vykotlané vrby“. Hledisko objektivity historického poznání bylo tímto významným krokem jednoznačně upozaděno stranicko-agitačními úkoly „historické vědy“.

¹⁶⁹ Tamtéž, s. 85.

¹⁷⁰ Tamtéž.

Seznam použité literatury

BABKA Lukáš, ROUBAL Petr (eds.), *Život plný střetů. Dílo a odkaz historika Jana Slavíka (1885-1978)*. Praha: Národní knihovna ČR - Slovanská knihovna 2009.

BOUČEK Jaroslav, *Jan Slavík. Příběh zakázaného historika*, Jinočany: H&H 2002.

BOUČEK Jaroslav (ed.), *Jan Slavík. Iluze a skutečnost*, Praha: Academia 2000.

ČERVINKA František, *Zdeněk Nejedlý*, Praha: Melantrich 1969.

GOLL Jaroslav, *Dějiny a dějepis*, in: TÝŽ, *Vybrané spisy drobné I*, Praha: Historický klub 1928.

HAVELKA Miloš, *Co může znamenat „filozofie“ v tzv. „filozofii dějin“*, in: *Dějiny-teorie-kritika 2-2004*. Brno: Masarykův ústav Akademie věd ČR 2004.

HAVELKA Miloš, *Dějiny a smysl*, Praha: NLN 2001.

HORSKÝ Jan, *Pojem „hodnot“ a „kulturních hodnot“*; in: TÝŽ (ed.), *Kulturní a sociální skutečnost v dějepisném myšlení*, Ústí nad Labem: Albis international 1999.

JIROUŠEK Bohumil (a kol.), *Proměny diskursu české marxistické historiografie*, České Budějovice, Jihočeská univerzita 2008.

KALISTA Zdeněk, *Cesty historikovy*, Praha: Václav Petr 1947

KOL., *Zdeněk Kalista a kulturní historie. Z Českého ráje a Podkrkonoší, supplementum 6*, Semily: Státní okresní archiv 2000.

KOSTLÁN Antonín, *Druhý sjezd československých historiků (5.-11. října 1947) a jeho místo ve vývoji českého dějepisectví v letech 1935-1948*, Praha: Akademie věd 1993.

KUTNAR František (ed.), *První sjezd československých historiků 1937. Přednášky a debaty*, Praha: Československá historická společnost 1938.

KUTNAR František, MAREK Jaroslav, *Přehledné dějiny českého a slovenského dějepisectví*, Praha: Lidové noviny 1997.

MAREK Jaroslav, *O historismu a dějepisectví*, Praha: Academia 1992.

NEJEDLÝ Zdeněk, *Komunisté, dědici velkých tradic českého národa*, Praha: OV KSČ 1947.

NEJEDLÝ Zdeněk, *Lenin*, díl 1, Praha: Odeon 1937.

NEJEDLÝ Zdeněk, *Lenin*, díl 2, Praha: Odeon 1938.

PACHTA Jan, *Pekař a pekařovština v českém dějepisectví*, Brno: Rovnost 1950.

PEKAŘ Josef, *Smysl českých dějin*, in: Miloš Havelka (ed.), *Spor o smysl českých dějin 1895-1938*, Praha: TORST 1995.

PEKAŘ Josef, *O periodizaci českých dějin*, in: Miloš Havelka (ed.), *Spor o smysl českých dějin 1895-1938*, Praha: TORST 1995.

PETRÁŇ Josef, Spor o smysl dějin a dějepisu, In: *Acta universitatis carolinae philosophica et historica 5 - Václav Husa*, Praha: Univerzita Karlova 1988.

PRINZ Friedrich, *Nation und Heimat. Beiträge zur böhmischen und sudetendeutschen Geschichte*, Mnichov: Sudetendeutsches Archiv München 2003.

SLAVÍK Jan, *Básnická perioda českého dějepisectví*, Praha: Melantrich 1932.

SLAVÍK Jan, Dějiny a přítomnost, in: Miloš Havelka (ed.), *Spor o smysl českých dějin 1895-1938*, Praha: TORST 1995.

SLAVÍK Jan, Když minulo let padesát. Příhody a nehody historikovy v letech 1902-1952, in: Václav Veber a kol., *Ruská a ukrajinská emigrace v ČSR v letech 1918-1945 (Sborník studií - 3.)*, Praha: Karolinum 1995.

SLAVÍK Jan, *Lenin*, Praha: Melantrich 1934.

SLAVÍK Jan, *Leninova vláda (1917-1924)*, Praha: NLN 2009.

SLAVÍK Jan, Marxistické pojetí dějin a historická věda, in: *Dějiny a přítomnost 1*, 1938, č. 2.

SLAVÍK Jan, Masaryk a Pekař, in: *Dějiny a přítomnost 1*, 1938, č. 2.

SLAVÍK Jan, Pekař kontra Masaryk, in: Miloš Havelka (ed.), *Spor o smysl českých dějin 1895-1938*, Praha, TORST 1995.

SLAVÍK Jan, *Ruská revoluce a „Lenin“ Zdeňka Nejedlého*, Praha: Slovanský přehled 1938.

SLAVÍK Jan, Soumrak anarchického období československého dějepisectví?, in: *Dějiny a přítomnost 1*, 1937, č. 1.

SLAVÍK Jan, *Základy carismu*, Kladno: Nakladatelství J. Šnajdr 1927.

TUČEK Jan, Minulost, historiografie a historik v pojetí (ne)marxisty Zdeňka Nejedlého, in: Lucie Štorchová, Jan Horský (a kol.), *Paralely, průsečíky, mimoběžky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*, Ústí nad Labem: Albis international 2009.

WERSTADT Jaroslav, Rozhled po filosofii českých dějin, in: TÝŽ, *Odkaz dějin a dějepisců*, Praha: Historický klub 1948.

WERSTADT Jaroslav, O myšlenkovém vývoji a profilu Kamila Krofity, in: TÝŽ, *Odkaz dějin a dějepisců*, Praha: Historický klub 1948.